

**GEYERLICH
VON HARTMANN**

GEYİMLƏR

Ənənəvi xalq geyimləri və bəzəklər maddi mədəniyyətin digər sahələri kimi, hər bir xalqın həyat və məişətinin ayrı-ayrı məsələlərini araşdırmaq üçün zəngin etnoqrafik materiallar verir. Geyimlərin və bəzəklərin öyrənilməsi hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərini, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsini, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətini, onun başqa xalqlarla tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini, estetik və bədii zövqünü, etnik və sinfi mənsubiyyətini müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır.

Ənənəvi xalq geyim kompleksinin meydana gəlməsi uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi olduğundan o xalqın etnogenezi probleminin öyrənilməsində də vacib mənbələrdən biri hesab olunur. “Digər bir tarixi mənbələrlə bərabər, geyimlərə aid olan materiallar da hər bir xalqın mədəni-tarixi əlaqələrinin, milli xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə və etnogenezi probleminin həllinə cəlb oluna bilər”. [1]

Mütəxəssislər geyim mədəniyyətinin başlanğıcını e.ə. 40-25-ci minilliklərə aid edirlər. [2] Tarixi inkişafın gedişində sosial-iqtisadi həyat şəraitinin dəyişməsi geyim növlərində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuş, yeni-yeni geyim tipləri meydana çıxmışdır. Geyim mədəniyyətinin formalaşmasında təbii-coğrafi şəraitin, xüsusilə də iqlimin həlledici rolu inkaredilməzdir. “Hər cür iqlimdə yaşamağı” öyrənən insanda “soyuqdan və rütubətdən qorunmaq üçün mənzilə və paltara tələbat” da yaranmışdır. Buna işarə edən B.F.Adler yazırdı: “İnsanın yaşadığı ərazinin xarakterindən asılı olaraq rəngarəng şəraitdə geyim elementləri ya təkmilləşmiş ya da tənəzzül etmişdir. Əgər insan onu əhatə edən mühitdə öz geyimi üçün lazımi material əldə edə bilirdisə, bundan geniş şəkildə istifadə edirdi. Səhrada və ya tundrada-yaşılığın kasad olduğu yerlərdə parça üçün əlverişli material əldə edilmirdisə, insan dəri və yundan paltar geyirdi. O yerdə ki insan sərt iqlim şəraitinin tələbi ilə isti geyinməyə məcbur olurdu, orada geyim ölkənin və iqlimin şəraitinə uyğunlaşdırılırdı”. [3] Buradan geyim elementlərinin meydana çıxmasının ilk zəruri tarixin amili məhz

təbiətin iqlim təsirlərindən qorunmaq olduğu aydınlaşır. Geyimin tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislərin əksəriyyəti, bundan başqa, etik normalara əməl edilməsi və insanların zaman-zaman inkişaf edən estetik zövqlərinin təmin edilməsi zərurətini də geyim elementlərinin meydana gəlməsindən müqəddəm şərtlər hesab edirlər. [4]

Azərbaycan geyim mədəniyyətinin formalaşmasında təbii-coğrafi şəraitlə yanaşı, xalqın mənəvi-əxlaqi, psixoloji-ideoloji baxışları, dünyagörüşü, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı da əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Xalqımızın geyim mədəniyyətinin ilkin çağları haqqında məlumatları arxeoloji qazıntılardan, Azərbaycan haqqında məlumat verən qədim və antik dövr tarixlərinin əsərlərindən, qayaüstü rəsmlərdən, təsviri materiallardan və b. mənbələrdən əldə edə bilərik. Bu mənbələrin araşdırılmasından aydın olur ki, Azərbaycan ərazisində məskunlaşan ilk insanların geyimləri təbii əldə edilən materiallardan (dəri, süni liflər, yarpaq və s.) olmaqla, istifadə tərzinə görə bürüncək, sarıq və örtmə və geymə kimi müxtəlif variantlarda özünü göstərmişdir. Hələ toxuculuq sənətinin meydana gəlmədiyi Paleolit və Mezolit dövrlərində ibtidai insanların başlıca geyimləri dəri bürüncəklər olmuşdur. İbtidai insanlar ovladıqları heyvanların ətinə qida kimi qəbul etmiş, dərisini isə yağ-piy qalıqlarında qaşovlayıb təmizləmiş, sümük bizlər vasitəsilə deşib bir-birinə ağac sıyrıqlar ilə bağlamış, və beləliklə, primitiv bürüncəklər əldə etmişlər. [5]

Bəşər tarixində “Neolit inqilabı” adlandırılan tarixi kəşflərin tərkib hissələrindən biri olan toxuculuğun meydana gəlməsi ilə insanların geyimlərində toxunma elementlərin ilk növləri müşahidə olunur. Sonralar Neolit dövrünün sonu, Enolit dövrünün əvvəllərində artıq toxunma geyimlərin sayı artır, insanlar təbiətin hazır məhsullarını mənimsəməkdən daha çox özləri istehsal sənayesini inkişaf etdirirlər. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri (daş və sümük bizlər, iynələr, sümük və gildən hazırlana əyirici alətlər, sümükdən dəri pardaxlayıcıları və s.) Enolit və Tunc dövrlərində toxuculuq sənətinin inkişaf etdiyini əyani faktlarla sübut edir. [6]

Bu alət və avadanlıqlardan istifadə edən qədim dövr insanları yun və digər təbii lifləri çox nazik şəkildə əyirmiş, paltar toxumaq vərdişlərinə yiyələnmişlər. Toxuma sənətinin daha da təkmilləşməsində dəzgah toxuculuğu mühüm rol oynamışdır. Mingəçevir qazıntılarından əldə edilən parça qalıqları [7] və toxucu dəzgahın hissələri [8] ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda dəzgah toxuculuğunun yayıldığı göstərir. Bəsit olmasına baxmayaraq, toxucu dəzgahı hörmət əməliyyatından toxunma texnikasına keçid mərhələsində qədim dövrə xas olan texniki vasitələr içərisində ən mürəkkəb əmək aləti hesab olunurdu. [9] Dəzgah toxuculuğuna keçməklə parça istehsalı və geyim növlərinə toxunması nisbətən artır və geyim elementlərinin sayı da çoxalır. Yazılı qaynaqların verdiyi məlumata görə, hələ e.ə.IX əsrdə Aşşur hökdarı Aşşurnasirpal tarixi Manna (Azərbaycan) ərazisi olan Zamy vilayətindən bac kimi yun və əlvan yun parçadan tikilmiş paltarlar almış. [10] Bu dövrdən toxuculuq materialı kimi kətan, yun, sonrakı dövrlərdə isə pambıq və ipək əsas olmuşdur. E.ə. V əsrdə yaşamış “tarixin atası” Herodot Azərbaycanda keyfiyyətli parçalar toxunduğunu, ağac yarpaqları təbii boyadıldığını, həmin naxışların davamlılığını xüsusi olaraq qeyd etmişdir. [11]

Azərbaycanda geyim ehtiyaclarının ödənilməsi üçün hələ qədim dövrlərdən qoyun və quzu yunu, keçi qəzili ilə yanaşı, dəvə yunundan da istifadə edilməsi məlumdur. Tarixçi Elianın verdiyi məlumata görə, Albaniyanın Kaspiana vilayətində Milet yunundan heç də geri qalmayan zərifiyunlu dəvələr saxlanılırdı. [12] Azərbaycanın geyim mədəniyyəti tarixini araşdıran S.S. Dünyamalıyeva çoxlu faktik materiallar (maddi mədəniyyət nümunələri, təsvirlər) və tarixi məxəzlərdən çıxış edərək göstərir ki, eramızdan əvvəlki minilliklərdəki geyimlərin forması eramızın əvvəllərinə qədər də dəyişməmişdir. Ancaq alətlər (əyirmə və toxma alətlər) bir qədər təkmilləşmiş, III minillikdə əl ilə hörülərək ensiz zolaqdan ibarət olan və əyinə kəpə yapışaraq, tam bədən formasının alan geyim, e.ə VIII əsrdə eyni formalı, lakin sərbəst biçimli olmuş, e.ə. VI-V əsrlərdə isə xeyli yeni materiallardan tikilməklə, qırçınlanaraq kəmərlə belə yığılmışdır. Bu dövrün kişi və qadın geyimləri də bir-birindən çox fərqlənməmişdir. [13]

Məşhur coğrafiyaşünas Strabonun əsərində də albanların geyimləri haqqında öləri məlumatlar vardır. O qeyd edirdi ki, albanlar da iberlər kimi iri qalxanlar gəzdirir və başlarına vəhşi heyvan dərisindən tikilmiş dəbilqə qoyurlar.

Geyimlər haqqında tarixi mənbələrin, təsviri materialların və maddi mədəniyyət nümunələrinin cəlb edilməsi ilə aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, eramızdan əvvəl I minillikdə Azərbaycan əhalisi yun və kətanda toxunma köynək və şalvar geymiş, dəri bürüncəklərdən istifadə etmiş, keçə və yun papaqlar gəzdirmiş, ayaqlarına isə ucları yuxarı qatlanmış dəri ayaqqabılar geymişlər. Paltar hazırlamaq üçün başlıca xammal yun, dəri, çox ehtimal ki, həm də keçə olmuşdur.

Xalq geyimlərinin təkmilləşmə prosesi orta əsrlər dövründə daha intensiv olmuşdur. İstər yazılı mənbələr, istər arxeoloji qazıntıların nəticələri, istərsə də qayaüstü təsvirlər, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, Azərbaycanda olmuş səyyahların yol qeydləri və s. Azərbaycan xalq geyim fondunun yeni geylərlə zənginləşdiyini izləməyə imkan verir. Bu dövrdə geyim materialları içərisində dəri və yunla yanaşı, kətan və pambıqdan da geniş istifadə olunduğu qeyd edilir. Pambıq və kətandan bir qayda olaraq, “bez” adlanan parça hazırlanırdı. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “əski pambıq bez olmaz” ifadəsi, [14] dastan qəhrəmanı Qanturalının “altunlu incə kətan bezini belinə sarıması”, [15] eləcə də Azərbaycanda pambıq yetişdirilməsi haqqında yazılı qaynaqlar [16] və arxeoloji dəlillər [17] sübut edir ki, bəhs olunan dövrdə kətan və parçalar geyim materialları içərisində özünəməxsus yer tutmuşdur.

Erkən orta əsrlərin Azərbaycan kişi və qadın geyimləri haqqında ətraflı məlumatları “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından almaq olar. Burada kişi və qadın geyimlərində kömlək (köynək), şalvar (“mahmudi şalvar”, “al məxmuru şalvar”), cübbə (“samur cübbə”), çuxa (adi və doqquzlama 18 –doqquz qırçınlı çuxa), kaftan (uzun və qısaqol, yaxası açıq, ağ və qırmızı parçadan tikilən üst geyim növü), qurşaq (“altunlu incə kətan bez”), kürk və yapıncının (“kəpənək”); eləcə də baş geyimlərində xanların tacı, bəylərin baş sarığı (çalma, dolbənd), börk (keçə börkü, külah, niqab, duvaq, yaşmaq və çəmbərin (dingə); ayaqqabı növlərində isə başmaq, ədik (çəkməni xatırladan uzunboğaz

kişi ayaqqabısı), soqman, (topuğa qədər boğazı olan ayaqqabı) və sərmuzənin (qadın ayaqqabısı) xalqın geyim fondunda üstünlük təşkil etdiyi aydınlaşır. [19]

Sasanilər imperiyasının ərəblərə qarşı mübarizəsində Sasanilər tərəfindən bu döyüşlərdə iştirak etmiş Cavanşiri mükafatlandırmış Sasani hökmdarı III Yezdəgird onun belinə mirvari ilə işlənmiş qızıl kəmər və qızıl saplı qılınc bağlatmış, qollarına qolbaqlar saldırmış, başına daş-qaşlı tac qoydurmuş, boynuna ağır mirvari boyunbağlar asdırmış, çiyinə taftadan tikilmiş şah geyimi saldırmış və zərli ipək parçadan tikilmiş dörd qotazlı mavi rəngli şalvar geydirtmişdir. [20]

VII-IX əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin ənənəvi əmtəə mallarından bəhs edən ərəb müəllifləri yerli və dünya bazarlarına Bərdədən ipək, yaxşı pərdələr, müxtəlif parçalardan tikilmiş paltarlar, Dərbənddən isə kətan parçalar, onların boyanmasına istifadə edilən “qırmız” deyilən qiymətli boyaq maddəsi və marena ixrac edildiyini qeyd edirlər. [21]

Azərbaycanın “intibah dövrü” hesab edilən XII əsrdə yaşamış böyük şair N.Gəncəvinin “Xəmsə”sində həmin dövrün parça materialları və geyim növləri haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlirik. [22] Bu dövrdə yüksək keyfiyyətli parça növləri içərisində ipək parçaların geniş çeşidindən (atlas, pərnian, qumaş, diba, gurçəşm ipəyi, şüştər ipəyi, zərbağ və s.) söhbət açan şair, Azərbaycanda qadın və kişi geyimlərindən köynək, arxalıq, şalvar, kürk, çuxa, əba, cübbə, qəba, papaq, qəsəb, əmmamə, çarıq, xətai, başmaq, corab, ləbbadə, nimtənə, don, çalma, qaftan və s.-nin xalqın gündəlik məişətində və bayramlıq geyim dəstlərində əsas yer tutduğunu söyləyir. [23] “Xosrov və Şirin” əsərində Nizami Azərbaycan qadının geyimini real poetik pafosla tərənnüm edir:

Gülnar rəngində bir don geydi,
Onun üzərində saçının hər bir hörüyü bir kəmənd idi.
Hələqəyə oxşar bir kəmənd çiyinə salmış
Hər bir hələqəsinə dünya qulağı halqalı qul idi.
Xalis qızıldan bir həmayili,
Ərgəvan rəngli ipəyin üzərinə çəkmişdi.

Çinlilər qaydası ilə başına
Cəvahirlə bəzənmiş bir örpək salınmışdı.
Ənbər saçan zülf kimi qara bir örpək
Dürr saçan ay üzünə asmışdı.
Bir tovuz kimi bəzənmiş hüma
Turac kimi havada süzürdü. [24]

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, artıq XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı sənət-ticarət mərkəzləri bu və ya digər parça və geyim növünün hazırlanmasında, bir növ, ixtisaslaşmışdı. Belə ki, Gəncədə zərlə işlənmiş atlas və diba kimi ipək parçalar, eləcə də sadə ipək parçalar, beyləqanda “kəzzkaşidə” adlanan ipək parça, Ərdəbildə “camə” adlandırılan qara rəngli zərif parça, habelə, Naxçıvanda zərif çuxalar, Təbrizdə atlasdan kişi üst geyimləri, Gəncədə yun paltarlar hazırlanırdı. [25] Hələ X əsr ərəb müəllifi əl-İstəxri “Kitabi məsəlik əl-Mamalik” (Məmləkətin yolları kitabı) əsərində əl-Babdan (Dərbənddən) kətan parçalar ixrac edildiyindən, Arran, Ərməniyyə və Azərbaycandan başqa, heç yerdə kətan paltarlar hazırlanmadığını yazırdı. [26] Dərbənddə kətan paltarlar tikildiyini XIII əsr müəllifi Yaqut əl-Həməvi də təsdiq etmişdir. [27] Təbriz haqqında danışan müəllif burada əbaliq parça, siqlatun (qızılı sapla işlənmiş ipək parça), xətai (toxunma Çin parçası), atlas və b. parçalar toxunduğunu, bütün Şərqi və Qərbi ölkələrinə ixrac olunduğunu göstərmişdir. [28] XIII əsr İtaliya səyyahı Marko Polo da Azərbaycan haqqında məlumatlar verərkən burada ipək və ipək məlumatlarının bolluğundan, toxunan ipək və zərərə parçalardan, bu parçalara heç yerdə rast gəlmədiyindən, eləcə də Təbrizin ipək və zərərə parçalarından ağızdolusu danışmışdır. [29]

“Cami ət-təvarix” (“Tarixlər toplusu”) əsərinin müəllifi F. Rəşidəddin XIV əsrdə oğlu Şihabəddinə yazdığı məktubunda hər bir hakimin ona gərəli olan üç xəzinəsi (pul, yaraq, geyim-ərzaq) içərisində geyimin mühüm rol olduğunu göstərirdi. [30]

XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan xalqı geyim fondunda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Hər şeydən əvvəl geyimlər gündəlik və mərasim (toy, qonaqlıq, bayram, yas və s.) geyimləri kimi müxtəlif səciyyəyə kəsb etmiş, mərasim geyimlərində motivləşmə (bişin, rəng,

bəzək və növ müxtəlifliyi) getdikcə daha daha çox dərinləşmişdir. Belə dəyişiklikləri Azərbaycan xalq məişətinin müxtəlif sahələrini özündə əks etdirən miniatürlərdə, burada təsvir olunan müxtəlif sosial mənsubiyyətli əhəlinin geyimlərində görmək mümkündür. Bu dövrdə Azərbaycanda türk-islam mədəniyyəti də öz inkişafının daha yüksək mərhələsinə çatır. Sənətdə mücərrədlik, həndəsi ornamentlərin mürəkkəb sistemi qərarlaşır. Bütün bunlar isə özünü geyim mədəniyyəti sahəsində daha çox büruzə verir. İstər miniatür məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılığında, istərsə də Azərbaycanda olmuş xarici ölkə səyyah və coğrafiyaşünaslarının (Q.Klavixə, A.Kontarini, A.Cenkinson, A.Eduarde, L.Cepmen, D.Deket, T.Benster və b.) yol qeydlərində və əsərlərində xalq geyimlərində olan rəng harmoniyası, biçim gözəlliyi, simmetriya, geyimi daşıma zövqü və s. yüksək qiymətləndirilmişdir ki, bu da XIV-XV yüzilliklər Azərbaycan geyim mədəniyyətinin daha da zənginləşdiyini bir daha sübut edir. [31] XVI əsrdə Şamaxıda Abdulla xanın qonağı olmuş ingilis səyyahı A.Cenkinson hökmdarın geyiminin təsvirini vermişdir: “Hökdar özü orta boylu və zəhmli adam idi, uzun ipək parçalardan bahalı mirvarilər və daş-qaş düzülmüş paltar geyinmişdi”. O, başına şiş uclu, yarım yard uzunluğunda (ingilis ölçü vahididir, təxminən 1 yard=91,44 sm) zəngin qızılı parçadan türban (papaq) qoymuşdu, üstündən 20 yard uzunluğunda, qızılı sapla tikilmiş hind ipəyindən çalma bağlamışdı. Türbanın sağ tərəfində, mina ilə zərif bəzədilmiş və daş-qaş düzülmüş qızıl lüləyə lələk çələngi taxılmışdı. Onun sırğalarını əl içi boyda uclarına böyük qiyməti olan iki yaqut qoyulmuşdu”. [32] Bu təsvirdən aydın olur ki, əhəli arasında sosial təbəqələşmə də geyimlərin fonduna böyük təsir göstərmişdir. A.Cenkinsonun yol qeydlərində o da məlum olur ki, Azərbaycan Səfəvilər dövlətində yerli istehsalat aid olan parça materialları ilə yanaşı, Avropada istehsal edilmiş böyük çeşidli geyim materialları-mahud, kamzol, atlas, karazey, xüsusilə müxtəlif rəng çalarlı (Qızılbaş əmmamələri üçün nəzərdə tutulan qırmızı rəngli parçalar da daxil olmaqla) hollanda parçaları və London mahudunun bütün növləri də geyim növlərinin hazırlanmasında əsas yer tutmuşdur. [33]

XVI yüzillik Azərbaycanın siyasi tarixində mühüm dövr olduğu kimi, geyim mədəniyyəti ənənələrinin zəngiləşdiyi dövr kimi də diqqəti cəlb edir. Bu dövrə aid edilən süjetli parça növlərinin dünyanın bir çox muzeylərinin (Moskvada Silah Palantası, ABŞ-da-Bostonda İncəsənət Muzeyi, Londonda Viktoriya-Albert Muzeyi, Budapeşt Dekorativ Sənətlər Muzeyi, Parisdə Dekorativ Sənətlər Muzeyi və s.), eləcə də ayrı-ayrı kolleksiya sahiblərinin (Nyu-Yorkda cənab Morun, Parisdə cənab Levenin və b.) şəxsi kolleksiyalarını bəzəməsi [34] son orta əsrlərdə Azərbaycanda, xüsusilə Təbrizdə parça istehsalının ənənəvi milli zəmin üzərində yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini təsdiq edir. Bütün bu parçalardan hazırlanan kişi və qadın geyimləri özünün mühafizəkarlığını sonrakı yüzilliklərdə də saxlamış, biçilmə tərzində və tikiş üslubunda müəyyən dəyişiklikləri, bədii-dekorativ çalarları və lokal xüsusiyyətlərini nəzərə almasaq, demək olar ki, bütünlüklə təkrarlanmışdır. XVI-XVIII yüzilliklərin qadın geyim dəsti içərisində, əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, yenə də alt və üst köynəyi (qaftan), dizlik, tuman, arxalıq, çuxa, cübbə, çəpkən, balaqlar dizə və ya dabana qədər çatan şalvar, xəz bürüncək əsas yer tutmuşdur. Səfəvilər dövründə Azərbaycan kişi əhalisinin geyimlərində köynək və şalvarla yanaşı, çuxa, arxalıq, kürk, qurşaq, qəba, cübbə, başmaq, çama-əmmamə və s. həm gündəlik, həm də mərasim geyim növləri kimi məlum olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu dövrdə Azərbaycan geyimləri təkcə sosial təbəqələşməni deyil, eləcə də tayfa mənsubiyyətinin göstəricisi kimi funksiyalar daşımışdır. Belə ki, Bəktəşilərin ölkədə olan paltarlar geyməsi, Mövləvilərin geyimlərinin adi adamların geyimlərindən fərqli olması, Heydərilərin kürəklərinin tüklü qoyun dərisi ilə örtməsi, Nemətullahilərin çox qəribə geyimi, Abdalların vəqf dərisindən paltar geyməsi və bu geyimin onların sinəsindən düzlərinə qədər uzanması Azərbaycanda olan xarici ölkə səyyahlarının diqqətini cəlb etmiş, bunları ənənəvi tayfa geyimləri kimi qeydə almışlar. [35]

XVII yüzillikdə Azərbaycan şəhərlərinin say və çəkisinin artması ilə əlaqədar olaraq ənənəvi parça toxuculuğu və paltar istehsalı emalatxana və müəssisələri şəhərlərdə daha çox cəmləşməyə başlayır. Bu dövrdə ən çox toxuculuq mərkəzləri Təbriz, Ərdəbil və Şamaxı şəhərləri olmuş, bununla yanaşı, digər Azərbaycan şəhərləri- Gəncə,

Naxçıvan, Ərəş, Marağa, Ordubad, Dehharqan və Mərənd də vacib istehsal mərkəzləri kimi seçilmişdir. Şəhərlər arasında parça istehsalı ilə bağlı ciddi ixtisaslaşma olmasa da hər halda Təbriz –məxmər, atlas, qumaş, rənbərəng qaba parça, yüngül parça (duvaq); Ərdəbil-tafta, duvaq parçası və qaba parça; Şamaxı-tafta və ya “şamaxı”, darayı, duvaq parçası; Naxçıvan-“qələmkar” adlanan parçaları ilə məşhurlaşmışdır. [36] Külli miqdarda tarixi mənbələrə, arxiv sənədlərinə, miniatür rəsmlərə və səyyahların məlumatlarına isitnad edən M.X.Heydərrov XVII əsrdə xalqımızın geyim dəstində yun, pambıq, kətan və ipək parçalardan tikilmiş və dərinədən hazırlanmış müxtəlif dekorativ-bəzək xüsusiyyətlərinə, biçim tərzinə və tikiş üslubuna malik olan geyimlərin –papaq, kaftan, kürk, qurşaq (kəmər), kürdi (mahuddan tikilən baş geyimi), dolama (uzunətək çuxa), baş örpəyi, şalvar, corab və s. mövcud olduğunu təsdiqləyir. [37] Bəhs olunan dövrün geyimləri içərisində “dövrənbənd” adlanan qızılbaş papağı, ərəb-müsəlman donu hesab olunan “üçətək” və “ləbbadə” əvəzinə geyilən “xirqə” (boğazından kəmər yerinə qədər düymələnən, qurşaqsız geyilən uzun və enli paltar olub, adətən yundan tikilirdi. “Suf”-farsca “yun” adlandırıldığından, onu geyənlərə “sufilər” deyirdilər), xirqəyə bənzər, ancaq döyüş zamanı geyilən və belinə kəmər bağlanan “kəmərçin”, dabanlı və ya dabasız, uzunboğaz və ya yarımboğaz çəkmə, qondara, ağ kətan ipdən toxunan, altına parçadan bir neçə qat altlıq salınan və “givə”adlanan ayaqqabı, yun ipdən toxunmuş corab və patava ilə geyilən “çaqcur” ayaqqabılar üstünlük təşkil edirdi. Zədəngan qadınları başlarına “nimtac” (yarımtac) və ya “tiyar” adlanan üçbucaqlı tac qoyur, ətrafını lentlə bağlayırdılar. “Tiyar”- qadının həm də ərli olduğu bildirən mühüm əlamət hesab olunurdu. Subay qızlar “tiyar ” əvəzinə saçlarını, üzərinə müxtəlif qiymətli muncuqlarla və daş-qaşlarla bəzək-naxış salınmış lentvari parçalarla bağlayırdılar. Zəncirəyə tutulmuş araçqın, örpək, rübənd-niqab da qadın geyimlərinin ayrılmaz tərkib hissələri idi. Qadın kəmərçinlərinin ətəyi öndən qatlanıb kəməre keçirildiyindən, onun astara göz oxşayan rəngli ipək parçadan xüsusi səliqə ilə hazırlanırdı.

XVI-XVIII əsrlərin ənənəvi geyim tipləri haqqında məlumatlar dastan yaradıcılığında da, xüsusilə məhəbbət dastanlarında öz əksini

tapmışdır. Burada geyim materialı kimi yun (şal), ipək (atlas, qumaş, darayı və s.), kətan, pambıq (şilə, satin və çit) parçalardan tikilmiş köynək, don, ənbərçə, duvaq, çəpkən, nimtənə, xalat, tuman, kəlayağı, çalma, çarqut, niqab, külah və s. kimi qadın geyimlərinin mövcudluğunun şahidi olur. Bu geyimlər, müxtəlif səciyyəvi və təyinatlı qadın bəzəkləri ilə ahəngardlıq təşkil edərək, qadın görkəminə xüsusi gözəllik vermişdir. [38] “Abbas və Gülgəz” dastanında Azərbaycan gözəlinin əndamına yaraşlıq verən milli geyimlərimiz incə zövqlə tərənnüm olunur.

Örtübən başına şalı-zər gəzər,
Abıdan nimtənə, qızıl düymələr,
Yaraşır belinə zərbəfdən kəmə,ər,
Çəpkənli, çarqatlı ağ bədən gəlir. [39]

Xanlıqlar dövründə müstəqilləşmə meylləri ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində kənd təsərrüfatının və sənətkarlığının nisbətən dirçəldilməsi, kустar sənət sahəsi məhsullarının istehsalının artırılması, Şuşa şəhəri kimi yeni sənət, ticarət mərkəzlərinin meydana gəlməsi, digər Şərq və Avropa ölkələri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və s. amillər Azərbaycan geyim fondunun daha da zənginləşməsinə, müxtəlif çeşidli geyim materiallarının daha da keyfiyyətli və kütləvi şəkildə istehsalına, geyim növləri hazırlayan kустar emalatxanalarının sayının artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu dövrdə böyük Azərbaycan şəhərləri xanlıqlar olmaqla yanaşı, həm də mühüm sənət-ticarət mərkəzləri kimi inkişaf edirdi. Parça və geyim növləri istehsalı başlıca olaraq bu şəhərdə cəmləşirdi. Dövrün siyasi hadisələrinin xalq məişətinə əngəlli təsirinə baxmayaraq, XVIII yüzillikdə Avropa geyim elementləri xalq geyimlərimizin ayrı-ayrı növlərinə “nüfuz edir”, bu əcnəbi naxışlar orta əsrlərin süjetli parçalarındakı naxışları sıxışdırıb aradan çıxarır və əvəzində həndəsi, nəbati, xətti formalı naxışlar parça istehsalında üstün yer tutmağa başlayır. Bununla yanaşı, xalqın bədii zövqünün gözəl biliciləri olan səriştəli parça ustaları-şalbaflar, bəzzazlar, culfalar, qələmkarlar,

basma-naxışçılar, şərbaflar, eləcə də paltar (libas) hazırlamaqla məşğul olan peşəkar dərzilər yeni-yeni empirik bilik sistemi yaradır, geyim fondunu yeni parça materialları və geyim növləri ilə zənginləşdirir, gözəl və əlvan rəng çalarlı, mükəmməl çeşidli xalq geyimləri hazırlayırdılar. XVIII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin lirik şeirlərində Azərbaycan xalq geyimlərinin geniş çeşidinin, rəng əlvanlığının, forma müxtəlifliyinin poetik-bədii əksi fikrimizi sübut edir, M.P.Vaqifin yaradıcılığında qadını özünün əlvan geyimi ilə diqqətimiz çəkir:

Xoş yaraşır sənə diba nimtənə,
Bu bəzəyin yeni əlaməti var. [40]

Yaxud: Libasın əlvandır, çarqat narıncı,
Saçaqlar yaraşır qıraqlarından.[41]

Yaxud da:
Barmağında xatəm, guşində tənə,
Gireh-gireh zülfün tökə gərdənə,
Güləbətə köynək, abı nimtənə,
Yaxasında qızıl düymə gərəkdir. [42] və s.

XIX yüzilliyin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı onun siyasi müstəqilliyinə son qoysa da burada müstəmləkə üsul-idarəsi yaradılsa da, bununla belə, dağıdıcı feodal-ara müharibələrinə son qoyuldu, Azərbaycanın natural təsərrüfat qapalılığı və feodal pərakəndəliyi aradan qaldırıldı. Ölkəmizin Ümumrusiya bazarına qoşulması və Rusiya siyasi sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməsi burada kapitalist münasibətlərin inkişafına, əmtəə istehsalının və mal dövriyyəsinin artmasına, rabitə-nəqliyyat vasitələrinin təkmilləşməsinə, ticarət-iqtisadi əlaqələrin güclənməsinə səbəb olmuş, xüsusilə də XIX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda geyim materiallarının hazırlanması ilə məşğul olan bir çox kустar sənət sahələrinin (toxuculuq, dabbağlıq, papaqçılıq, başmaqçılıq və s.) manufaktura və fabrik müəssisələrinin güclü

inkişafına təkan vermişdir. Bu dövrə aid olan statistik məlumatlar, yazılı mənbələr, dövrü mətbuat və rus müəlliflərinin tərtib etdikləri materiallar topluları, layihələr, iqtisadi-maliyyə hesabatları Azərbaycanın çar Rusiyasının xammal əlavəsinə çevrilməsinə və onun iqtisadi işğalına xidmət etsə də, hər halda Azərbaycanın XIX əsrə aid geyim fondunun mövcud durumunu da izləməyə imkan verir. XIX əsrin 30-cu illərinə aid bir məlumatda deyilir ki, Yelizavetpol (Gəncə) dairəsində xanlıqlar dövründə 375, indi isə 200 ipək-toxuma dəzgahı, habelə ağ və qırmızı bez, calamaya (nazik bez) toxuyan 30 dəzgah işləyir. Bütün Yelizavetpol toxuculuq müəssisələrində il ərzində 10 min top parça, 15 min müxtəlif çeşidli yaylıq, 2 min top ağ, 200 top qırmızı bez (şilə) və 400 top calamaya hazırlanır. [43] Bəzzazlıq sənəti adlanan pambıq parça istehsalı XIX əsrdə Gəncə ilə yanaşı, Naxçıvan, Ordubad, Şamaxı və Şuşa şəhərlərində də mövcud olmuşdur. 1829-cu ildə Şuşa şəhərində 28 bez karxanası fəaliyyətdə idi. Burada 80 toxucu dəzgahında il ərzində 8 min ədəd on arşınlıq bez toxunurdu. [44]

XIX əsrdə Azərbaycanda yun parça toxuculuğu (şalbaflıq) Qazax, Naxçıvan, Zəngəzur, Şuşa, Quba, Şamaxı, Göyçay qəzaları və Zaqatala dairəsində geniş yayılmışdı. Şamaxı və Zaqatala dairəsi isə təkcə Azərbaycanda deyil, ümumən Cənubi Qafqazda şal istehsalının yüksək inkişaf mərhələsinə çatmış mərkəzləri arasında xüsusi yer tuturdu.

Azərbaycanda tarixən mövcud olan ipək parça toxuculuğu (şalbaflıq) XIX əsrdə özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Azərbaycan Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Mərənd, Xoy, Səlməs, Naxçıvan, Gəncə, Beyləqan, Qəbələ və b. şəhərləri hələ orta əsrlərdən şərbafliq sənətinin başlıca mərkəzləri olmuşdur. Bunların içərisində Şamaxı və Təbriz xüsusilə seçilmişdir. XVIII əsrin 90-cı illərində Şamaxı şəhərində darayı, tafta və qanovuz toxuyan 1500 toxucu karxanasının olması [47] burada ipək və parça toxuculuğunun geniş yayıldığını sübut edir. Şübhəsiz ki, geyim materiallarının çeşidinin və istehsalının artması onlardan hazırlanan geyim dəstlərinin də rəngarəng olmasını, çeşid, forma və növ müxtəlifliyini şərtləndirmişdir. Xalq arasında həm xaricdən gətirilən, həm də yerli istehsala məxsus olan bu parça növləri “məni aldatdı”, “alışdım-yandım”, “Hacı, mənə bax”, “gecə-gündüz”,

“küçə mənə dar gəlir”, “min bir gül”, “oturma, sınar”, “dur, məni gəzdir”, “pinti məni geyməz”, “qonşu bağı çatladan”, “sürüşdüm-düşdüm”, “dəymə, gülüm tökülər”, “şəmsi-qəmər”, “gendə-dur” və s. adlarla məşhur olmuşdur. [48]

XIX əsrin ortalarından başlayaraq xalq məişətinə getdikcə daxil olan fabrik-sənaye məhsulları kустar toxuculuğu sıxışdırmağa başlayır. Bu dövrdə Azərbaycan Rusiya, İran, Avropa ölkələrində gətirilən parça məhsulları yerli istehsalı üstələyir. “Firəng çiti”, “rus çiti”, Moskva fabrikantı İ.P.Abramovun “Proxorov yoldaşlığı” manufakturasının istehsalı olan “Proxorov ağı” kimi ucuz parça növləri, eləcə də fabrik istehsalı olan şilə, qədək, bez, cuna, satin, lastik və s. parça materialları geyim dəstlərinin hazırlanmasına daha sərfəli hesab olunur. Pambıq parça materialına yüksək tələbatın artdığını nəzərə alan Azərbaycan sənayeçisi və messenantı H.Z.Tağıyev 1901-ci ildə Bakıda pambıq parçası istehsal edən fabrik açır. Xalq arasında bu fabrikin buraxdığı məhsul “Tağıyev ağı” kimi məşurlaşmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanın imkanlı sosial təbəqələri arasında barnus, naşura, darayı, qanovza, tafta, mov, tirmə, xara, atlas, məxmər, mahudşal və s. kimi bahalı parçalardan geyim dəstləri də uzun müddət öz istifadə üstünlüyünü qoruyub saxlamışlar.

XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan xalqının milli geyim dəstlərinin mühüm tərkib hissələrinin hazırlanmasında xəz və gön-dəri məhsulları da mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Gön-dəri həm aşılınmış, həm də xam halda istifadə edilmişdir. Bir qayda olaraq, aşılınmış göndən başmaq, kəmə, məst, çəkmə; xəz-dəridən-papaq və kürk; xam dəridən isə müxtəlif növlü çarıqlar və tüklü papaqlar hazırlanmışdır. Ümumiyyətlə, xalq geyim ehtiyaclarının ödənilməsi üçün yerli xammalın -yun, ipək, kətan, pambıq, dəy, gön, keçə və s. Azərbaycanda kifayət qədər bolluğu xalq geyimlərinin çeşidinin zənginliyinə, növ müxtəlifliyinə və tipoloji cəhətdən seçilməsinə imkan yaratmışdır.

Bütün tarixi-etnoqrafik bölgələr üzrə Azərbaycan milli xalq geyimlərini qadın geyimləri, kişi geyimləri və uşaq geyimləri olmaqla üç tipə ayırmaq olar. XIX əsr xalq geyimləri həm də mərasim geyimləri əhalinin müxtəlif sosial qruplarının peşə mənsubiyyəti ilə əlaqədar

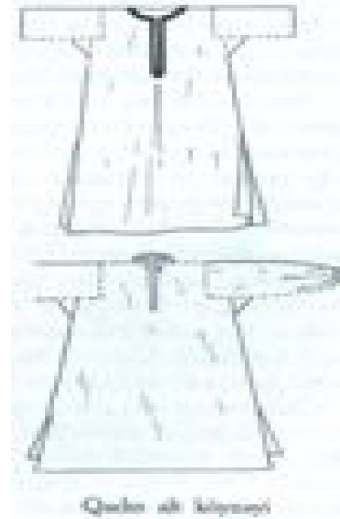
geyimlər, mövsümi səciyyəli geyimlər, dini zürmələrə məxsus geyimlər və s. olmaqla da fərqlənmişdir.

QADIN GEYİMLƏRİ

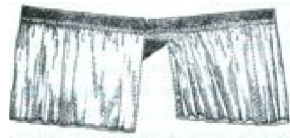
XIX-XX yüzilliklərin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi qadın geyimləri özünün rəng əlvanlığı, biçim tərzü və tikiliş üslubunun mürəkkəbliyi, eləcə də tip və formalarının müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi-etnoqrafik bölgələrinin əhalisinin ənənəvi qadın geyimlərində lokal-məhəlli xüsusiyyətlər, bölgələrə məxsus detallar və ştrixlər az və ya çox diqqəti cəlb edirdi. Başqa sözlə desək, qadın geyim kompleksi tipoloji cəhətdən ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyırdı.

Azərbaycanın qadın milli geyimləri “**alt paltarları**”, və “**üst paltarları**” olmaqla iki variantda mövcud olmuşdur. Qadın alt paltarları alt köynəyi (müxtəlif bölgələrdə ona “can köynəyi” və “ət köynəyi” də deyirdilər), cüt balaq (enli şalvar) və dar balaqdan (dizlik) ibarət olmuşdur.

Qadın alt köynəyi əldə toxunma və satınalma (fabrik istehsalı olan) pambıq və ipək parçalardan biçilib-tikilirdi. Köynəklər, bir qayda olaraq, “Morozov ağı” və “Tağıyev ağı”ndan, bezdən (qalın ağı), hamuyan ağından hazırlanırdı. Bəzən onlar üst köynəyi əvəzinə də istifadə olunduğundan rəngli parçalardan (şilə, qədək, qanovuz və s.) tikilirdi. Alt köynəyi üst köynəyindən uzun, həm də gen biçilib-tikilir, hər iki yanında kəsik (“çapıq” və ya “peş”) qoyulur, qolları uzun olmaqla büzmə-manjetli (bilərzikli) olurdu. Kəsik qadınların alt köynəyi bəzəksiz olub, boğaz altında bir və ya iki ilgək-düymə ilə bağlanır, varlı qadınların isə alt köynəklərinin yaxa kəsiyi və qollarının ağızına bəzən bəzən başqa rəng parçadan köbə qoyulur, bəzən də rəngarəng bəzək elementləri salınır və qızıl düymə ilə düymələnirdi. Muğan bölgəsində qadın alt köynəyi (uzunluq) adlanır, qolsuz, yaxası

Qadın alt köynəyi

Taylı tuman

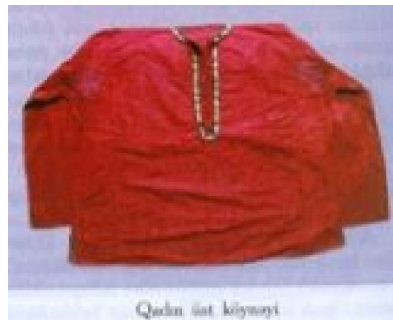
üçbucaq şəklində açıq olub, yerli əhali arasında “sosi” adlana ağ çitdən tikilirdi. Qollu tikilən üst köynəyindən fərqli olaraq, onun ətəyi xeyli uzun olurdu. [49] Azərbaycanın bütün etnoqrafik bölgələrində qadın alt köynəyi tuniki və kəsmə biçim üsulu ilə hazırlanırdı. Kəsmə biçim üsulunda parça materialı kürək, sinə, çiyinlik, yaxa, boyunluq, qolluq, bilərzik-manjet və xışdəkdən ibarət biçilir, sonra müvafiq hissələr səliqəli tikişlə bir-birinə bəndlənirdi. [50]

Bəzən parçanın ensizliyi və təsərrüfat işlərini nəzərə alaraq, belə köynəklərin qoltuqaltına “xışdək” adlanan əlavə parça kəsiyi tikilir və belə köynəklər “xışdəkli köynəklər” adlanırdı.

Qadın alt geyimləri müxtəlif biçimli **tumandan** (şəltə, cüttuman), **darbalaq və cütbalaq** (taylı tuman) kimi geyim elementlərindən ibarət idi. Cütbalaq (taylı tuman) adətən tünd rəngli parçalardan (göy, palıdı, qara, qırmızı) iki ayrıca balaq kimi biçilir, xışdəklə (və ya miyança ilə) birləşdirilir, bəldə saxlanması üçün yuxarı hissəsi büzülərək orada “nifə” tikilir, və nifədən keçirilən (tumanbağı) vasitəsi ilə bağlanırdı. Bunu üçün 4 m-dən 8 m-ə qədər parça gərək olurdu. Balaqların gen olması, sərbəst hərəkət üçün imkan yaratması, qadın orqanizmini yaxşı mühafizə etməsi və s. kimi cəhətləri nəzərə alaraq bəzi tədqiqatçılar taylı tumanın məhz köçmə həyat təzi keçirən xalqlar arasında meydana gəldiyini qeyd edirlər. [51] Məişət şəraitindən və maddi imkandan asılı olaraq taylı tuman həm alt paltar, həm də üst geyimi kimi istifadə olunurdu.

Darbalaq bədənə kip yapışmaqla tikilən geyim növü olub, taylı tumanın altından geyilirdi. Kişi dizliyi ilə oxşarlıq təşkil edən darbalaq Şəki-Zaqatala, Naxçıvan və Abşeron bölgəsi əhalisinin yaşlı qadınlarının geyim kompleksində əsas yer tutmuş, digər etnoqrafik bölgələr üçün də o qədər də xarakterik olmamışdır. Naxçıvan bölgəsində darbalaq “topuqluq” adı ilə məlum idi. Topuqluq ipəkdən gen şəkilli biçmə üsulu ilə hazırlanır, balaqları və beli qaytanla büzülürdü.

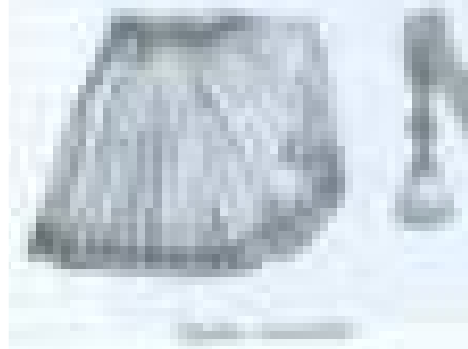
İranda-Təbrizdə daha çox dəbdə olan belə qadın alt paltarları Naxçıvana oradan

Qadın üst köynəyi

gətirlirdi. Bədənə kip yapışan topuqluğun balağı topuğun üstünə qədər çatırdı. Abşeronda qadınların darbalaq gerdiklərini vaxtilə buraya səyahət edən S.Q.Qmelin də müşahidə etmişdi. [52] Zaqatala bölgəsinin ayrı-ayrı əhali qrupları arasında bu geyim tipinin müxtəlif adları olmuşdu. Belə ki, avarlarda “xebet”, “saxurlarda “bada”, “vaxçek”, ingiloylarda, “nibxavi”, “mukasar”, və ya “mukasa” adlanan darbalaq azərbaycanlılar arasında “dizlik” və “badiş” adlanmışdır. [53] Belə geyim növü qədimlərdən məlum olmaqla, Azərbaycanın digər etnik qrupları (udinlər və “Şahdağ qrup xalqları”) arasında da mövcud olmuşdur. Adətən, ata rahat minmək və köç yollarda rahat gəzmək üçün elat qadınları darbalaq geyməz, taylı tumannın balaqlarının badişın (ayaqlığı olmayan toxunma corab) içərisinə qab-qarıb, qatma (hörmə ip) ilə bağlayırdılar.

Azərbaycanda qadın alt geyimləri kompleksinə daxil olan **çaxçur**, bir qayda olaraq, şəhər əhalisinin, xüsusilə də varlı və kübar ailələri geyimi kimi mövcud olmuşdur. Ayağı büzməli şalvarı xatırladan bu geyim növü Yaxın və Orta Şərqlərdə, Orta Asiya və

Qafqaz xalqları arasında geniş yayılmış, Ön Asiya vasitəsilə Azərbaycana da keçmişdir. Q.T, Qaraqaşlı çaxçurun Azərbaycanda yayılmasını farsların və fars rühanilərinin təsiri ilə əlaqələndirir. [54] Çaxçur geyim tipi Gəncədə, Naxçıvanda, Abşeronda və Şirvanda (Şamaxı, Basqal, Lahıç) daha çox istifadə olunurdu.

Qadın üst geyim tiplərinin əsas elementlərindən biri **üst köynəyi** idi. Azərbaycanın bütün etnoqrafik bölgələrinin qadın geyimlərinin mühüm elementlərindən biri olan üst köynəyi ayrı-ayrı məhəlli xüsusiyyətləri (bunlar özünü xırda detallarda göstərirdi) nəzərə almasaq, demək olar ki, ümumi səciyyə kəsb etmişdir. O, kəsmə və tuniki biçim üsulunda tikilərək, qollarının ağzı bilərzikli və yelpazəli olurdu. Sahibinin iqtisadi imkanından asılı olaraq, qadın üst köynəyi bahalı parçalardan (qanavoz, darayı, bursa, atlas, mov, xara), həmçinin ucuz başa gələn pambıq, yun və kətan parçalardan (satin, fay, şal, çit) tikilir, qoltuğunun altına isə fərqlənən parçadan xışdək qoyulurdu. Adətən, yelpazəli üst köynəyi boyunduruqsuz olur, yaxa və boyun kəsiyinin ətrafına, üstü rəngli saplarla işlənmiş yaxalıq tutulurdu. Bəzən bu cür dekorativ bəzək elementləri (“sarımabafta”, “hərəmi”, “qaragöz”) üst geyiminin qollarının ağzına, (bilərziklərinə və ya məcələrinə) və yan çapıqlarına (peş) da vurlurdu. Köynəyin qabaq ətəyinin üstü metal qulplu sikkələr (qızıl və gümüş abbasılar) və müxtəlif döymə, basma və kəsmə bəzəklərlə (midaxil, pələk, zərənduz-çaxma pələk və s.) zəngin olan “ətəklilik” tikilirdi. Belə köynəklərin ətəyi, bir qayda olaraq, tumanın üstünə salınırdı.

Qadın milli geyim elementləri

Qolları bilərzikli (məcəli) köynəyin yaxası düzbiçimli olub, boyunduruqlu tikilirdi. Gürcüstan Dövlət Muzeyinin fondunda saxlanılan sarı rəngli təbii ipəkdən (qanavoz) hazırlanan belə köynəklərin birinin ətəyinə iki formada bəzək (gümüşdən iki qəpiklik boya, üzərində 8 guşəli ulduz həkk olunmuş pullar və 5 çıxıntılı zınqırov və ya insan əlinin barmaqlarını xatırladan bəzək) tikilmişdir. Bu köynəkdə xışdək qoyulmamış, bu görə də qol gövdəyə çiyin tikişləri

olmadan birləşdirilmişdir. Ətək yanları çapıq tikilən köynəyin yasa hissəsi bə bilərziyi qızılı saplarla işlənmişdir. Köynəyin enli bilərziyə tikilən hissəsinə dekorativ bəzək xarakteri daşıyan “ağızlıq” əlavə olunmuşdur. [55] Belə qadın üst geyim növləri Azərbaycanın əksər etioqrafik bölgələrində (Qarabağ, Şirvan, Muğan, Gəncəbasar, Bakı) üçün xarakterik geyim növü olmuşdur.

Köynək tikilərkən yaş fərqi ciddi nəzərə alınır, qız və gəlinlərin köynəkləri gözoşşayan rəngli parçalardan (qırmızı, sarı, çəhrayı, bənövşəyi, yaşıl və s.) yüksək zövqlə biçilib-tikilir. Qadınlar tünd (göy, palıdı və s.), qoca qarılar isə qara rəngli parçalara üstünlük verirdilər.

Azərbaycanlın cənub bölgəsində, Naxçıvanda, Şəki-Zaqatala bölgəsinin bir çox kəndlərində, eləcə də Quba-Qusarın dağlıq hissəsində uzunətək köynək geniş yayılmışdı. Dizdən aşağı (topuğa qədər) çatan belə köynəyin biçim üslubunda fərq olmasa da, həm uzunluğu, həm də ətəklərinin getdikcə genəlməsi ilə əvvəlki köynəklərdən fərqlənirdi. Uzun ətəkli və çoxtaxtalı üstündən geyilən belə köynəklərdə yan çapıqları da nisbətən böyük olurdu.

Ordubad bölgəsində qadın geyimlərinin tərkib hissəsi olan belə köynəklər XIX-XX əsrin əvvəllərində “**oyma**” adlanmışdı. Maralıdır ki, ində də Naxçıvan MR-də hazır qadın geyimi (fabrik istehsalı) “oyma” adlanır. Bununla yanaşı, Ordubad qadınları qurşağa qədər çatan qısa, ilgək-düyməsiz, bütöv biçimli, nisbətən geniş ölçülü “çəpkən-köynək” adlanan üst geyim növünə də üstünlük vermişlər. [56]

Zivini

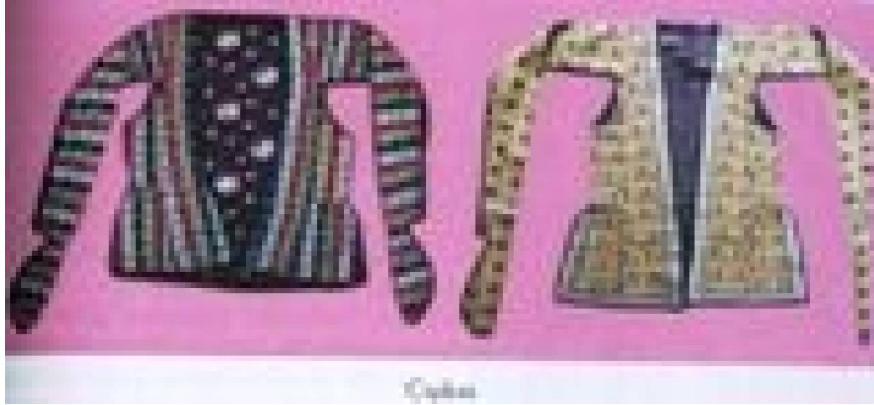
Uzun müddət Azərbaycanın qadın geyim kompleksinin tərkib hissəsi olmuş tuniki və kəsmə (doğrama) biçimli üst köynəkləri XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq fabrik istehsalı olan “qofta” geyim tipi tərəfindən sıxışdırılaraq istifadədən çıxarılmışdır.

XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində yaşlı qadınların geydiyi **cüt balaq** (taylı tuman, ikibalaq) kimi üst geyim növü ilə yanaşı, qadın **üst tumanı** [57] da geniş yayılmışdır. Qabaq Asiyada yarandığı ehtimal edilən bu geyim növü İran vasitəsi ilə Azərbaycanda da keçmişdir. Qadın üst geyim tumanı xişdəksiz (miyançasız) tikilməklə, iki variantda (büzməli və qırçınlı) təsadüf olunurdu. Muğan qadınları arasında belə tumanlar “qarmanlı” və “çimdikli” tuman adı ilə məlum idi. [58] İqtisadi imkandan asılı olaraq qadın üst tumanı qanavoz, darayı, misqalı tirmə, [59] alışı, marpus, zərxara, alxara, zərələm, zərnədur, məxmər, naşura, tafta, atlas və s. kimi bahalı parçalardan, eləcə də çit, lastik, sətın müxtəlif rənglərə boynamış midqalı ağ, şal və s. kimi ucuz parçalardan tikilirdi. Bundan başqa, yaş fərqiindən asılı olaraq qocaların (qarıların) tumanı adətən berrəng (qara, yaşıl, göy, palıdı və s.) parçadan, gəlin-qız tumanı isə daha gözəgəlimli rəngli-güllü parçalardan hazırlanırdı. Xalq arasında geniş yayılmış:

Alışı tumanı vızvızı,
Ölürəm, a dəllək qızı!-

Misraları ilə başlanan el mahnısında alışı (qırmızı) parçadan tuman geyinmiş dəllək qızı vəsf olunurdu.

Adətən orta yaşlı qadın tumanı 10-12 taxtadan (hissədən) ibarət biçilir bə taxtaları bir-birinə biçilməklə hazırlanırdı. Büzməli tumanın beldə qılan hissəsi büzülərək (çinlənərək) 5-6 sm enində olan nifəyə tikilirdi. Nifədən keçirilən ucu qotazlı (pürçümlü) ipək tumanbağı ilə tuman belə bağlanırdı.

Qırçınlı tumanda isə büzmə və nifəyə ehtiyac olmur, taxtanın baş tərəflərinin bir-birinin üstünə qoyub “qarsdıqdan sonra” üstünə köbə tutur və ütüləyirdilər. [60] Qırçınlı tumanı belə saxlamaq üçün onu, sol yanda köbəninin davamı kimi tikilmiş qatma ilə və ya ilgək-düymə ilə bağlayırdılar. İlgək-düymə ilə bağlanan tuman “ətək” adlanırdı. Bunun üçün tumanın başına təxminən 8-10 sm uzunluğunda yarıq qoyulurdu. Formasından asılı olmayaraq, geyilərkən hər iki tumanın başı üzəri bəzəklərlə zəngin olan üst köynəyin altında qalırdı.

Gəncəbasar bölgəsində bəzən bağlı-qotazlı tumanın ətəyi yarıdan aşağı qırçınlı formada tikilirdi. Qırçınlı tuman dizə qədər 5-6 taxtadan, dizdən aşağı isə 10-12 taxtadan hazırlanırdı. Taxtaların qovuşduğu hissəyə tikiş boyu yaşıl, gör, qırmızı və b. rəngli atlas və tirmədən zolaq (qıy) qoyulurdu. [61]

Qadın tumanlarının ətək hissəsinə 3-5 sm enində, üzəri pullar və tikmə naxışlarla bəzədilmiş “balaq” adlanan 62 əlavə parça da tikilirdi. Şirvanda belə qadın tumanlarının ətəyi bafta, qaragöz, hərəmi, gümüş və qızıl pul, qiymətli ipək parçalardan tikilmiş “qıyqac balaq” və s. ilə tamamlanırdı. Dövlətli qadınların xara və məxmərdən tikilmiş tumanlarının ətəyi 2-3

Nimə

cərgə “bacaqlı” və ya qızıl pulla bəzədilirdi. Çox vaxt “bacaqlı” ilə qızıl pul arasında “real” və ya “imperial” da düzülürdü. [63]

Qadın tumanı, bir qayda olaraq, alt tumanı, orta (ara) tumanı, üst tumanı olmaqla üç çeşid də hazırlanırdı. Bəzən iqlim şəraitindən və imkanından asılı olaraq 2,5 hətta 8 tumanı üstü-üstə geyinə bilirdilər. Lənkəran düzənliyi, Şəki-Zaqatalanın bir çox kəndləri və Naxçıvan-Ordubad bölgəsi istisna olmaqla, qadın tumanı, əsasən topuğa qədər uzun tikilirdi. Köçmə maldarlıqla məşğul olan Şirvanın elat qadınları bəzən gen tumanın arxa ətəyini parçanın arasında gətirib öndə nifənin başına sancmaqla onu süni cürbalaq tuman edirdilər. Bu isə at minəndə, yağışlı-yağmurlu havalarda sərbəst hərəkət üçün əlverişli olurdu.

Qarabağ bölgəsində qış aylarında orta (ara) və üst tumanın arasına geyilən “**yoğan tumanı**” geniş yayılmışdı. Sırınmış yorğanı xatırladan belə tumanı, bir qayda olaraq, yaşlılar geynirdilər. Üzlüyü ilə astarı arasına yun döşənib sırınmış belə “sırıqlı tuman” lar Naxçıvan bölgəsi (Şahbuz rayonu) üçün də xarakterik olmuşdur. Onu “şəltə” adlanan qısa alt tumanın üstündən geynirdilər.

Azərbaycanda kapitalist münasibətlərin intensiv inkişafı ilə əlaqədar olaraq artıq XIX əsrin ikinci yarısından avropa biçimli geyim elementlərinin xalq məişətinə nüfuzu qadın geyimləri içərisində “don” adlanan digər bir geyim növünün meydana gəlməsinə imkan vermişdir. (Xatırladaq ki, köhnə Bakıda arxalıq və küncə tipli kişi və qadın geyimini yerli əhali “don” adlandırmışdır. Burada isə söhbət sırf “bütövbədənli qadın donu”ndan gedir.) Tumandan fərqli olaraq, bu bütövbədənli olur, əmək, gövdə və qolardan ibarət biçilib-tikilirdi.

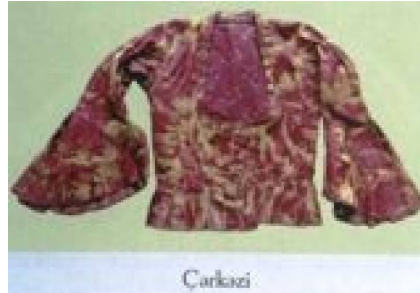

Etnoqrafik məlumatlar Azərbaycanda uzun əmək və qısa əmək qadın donlarının “gövdəli, “kəmərçin”və “büzməli” olmaqla üç müxtəlif formasını mövcud olduğunu göstərir. Bir qayda olaraq, belə geyim növlərini tirmə, şəmsi-qəmər, zırrı, şal, “hacı, mənə bax”, “gendə dur”, məxmər və b. adlarla məlum olan parçalardan hazırlayıp, ətəklərinə sərmə, güləbətın, yaxasında isə hər tərəfdən 8-10 ədəd olmaqla “şəms” adlanan qızıl kəsmələr düzürdülər. [64]

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanlıların qadın geyimləri həm də gündəlik bə boğçalıq (bayramlıq) geyimlər olmaqla da iki dəstə hazırlanmışdır. Adətən, boğçalıq (bayramlıq) geyimlər hər bir qadının “baş libası” hesab olunur, ilk dəfə toyunda geyilər, sonralar isə əlamətdar günlərdə, bayramlarda, el şənliklərində istifadə olunardı. Bundan fərqli olaraq, gündəlik geyimlər, ailə-məişət tərzindən, təsərrüfat məşğuliyyəti istimaqətindən və iqlim şəraitindən və s. amillərin fəal təsirindən asılı olaraq dəstlənirdi.

İstər gündəlik, istərsə də boğçalıq (bayramlıq) geyim dəstinin tərkib hissəsi kimi **“döşlük”** və **“önlük”**, [65], bir növ, geyim dəstini tamamlayırdı. Döşlük, adından məlum olduğu kimi döşdən başlayaraq dizdən aşağıya qədər qadın libasının ön hissəsini tuturdu. Onu bəzən

Çaribazi

boyvəboy bütöv taxtalardan, bəzən də döş və əmək hissələrdən ibarət biçib-tikirdilər. Onun yuxarı əmək yanlarına bağlanan qatmalar çanaq sümüyünün üstündə (beldə) düyünlənir, döş hissəsinin uclarına bənd edilən “aşırma” və ya “üzəngi” isə boyuna keçirilirdi. Bəzən döş qatması iki müstəqil hissədən ibarət olub, boyunun arxasında

düynlənir, bəzən isə həm döş, həm də bel ipləri ilgək-düymə vasitəsilə bəndlənirdi.

Döşlükdən fərqli olaraq, ölnüyün döş hissəsi olmur, hər iki yuxarı əmək yanlarına tikilmiş yuxarılarına tikilmiş qatmalar vasitəsilə bağlanırdı. Gündəlik libaslar üstündən döşlük və önlük ucuz parçalardan tikilir, əməli əhəmiyyət kəsb etməklə, məişət işləri ilə məşğul olarkən paltarın çirklənməsinin qarşısını alırdı.

Toy və bayram libaslarının tərkib hissəsi olan döşlük və önlüklər isə, bahalı parçalardan (qanavoz, xara, alışı, xaçqırmızı) tikilir, əmək yanlarına başqa rəng parçadan qırçın köbə qoyulurdu. İmkanlılar qırçımlarının üstünə qızıl-gümüş qozalar və düymələr düzürdülər.

Xatırladaq ki, döşlük təkcə qadınlardan deyil, həm də müxtəlif peşəyönlü sənətkarların (dülgər, xarrat, bənna, pinəci, başmaqçı,

dabbağ, sərrac, şatırçı və s.) gündəlik geyimi olmuşdur. Sənətkar döşlüyü bəzən dəridən hazırlanırdı.

Azərbaycanın qərb bölgəsi və Gəncəbasar hüduqlarında mövsümi səciyyəli, çiyinə geyilən qadın geyimi-zıvın (zıvın) və ya **zıvını** geniş yayılmışdı. Onu isti qış platarı kimi köynəyin üstündən geyirdilər. Uzunluğu tumanın nifə yerinə qədər olan zıvının yan tərəflərində çapıq (peş) olur, qolları dirsəyə qədər çatır, xışdək əvəzinə qoltuğunun altına kəsik-qoltuqaltı qoyulurdu. Mövsümi səciyyəli üst geyimlərinin (arxalıq, lavada, çərkəzi və s.) altından geyildiyindən, onu ucuz parçalardan tikir, heç bir bəzək növü əlavə etmirdilər. [66]

Zıvının çapığı ətəkdən 8-10 sm kənara çıxır və “qulaqcıq” adlanırdı. Adətən, qulaqcığın hər iki tərəfi qabaq ətəyinə, digəri isə arxa ətəyə, yuxarı isə qoltuqaltına tikilirdi.

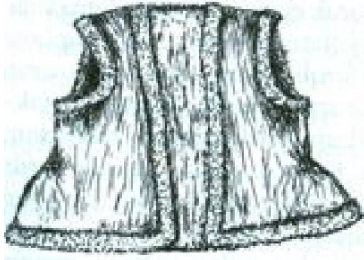
İstər faktik, istərsə də etnoqrafik materialların araşdırılmasından aydın olur ki, zıvrını da daxil olmaqla, arxalıq, nımtənə, ləbaddə (lavada), baharı və küləcə kimi qadın üst geyimlərinin biçilməsində, xüsusi geyim növü kimi ayrılmasında “çəpkən” mühüm rol oynamışdır. Başqa sözlə desək, Azərbaycanın Şəki, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, İrəvan, Lənkəran, Gəncə, Şuşa, Qərb və başqa bölgələrində geyilən qadın üst geyimləri birbaşa çəpkənin səlfləridir. [67] Bel, qol və yaxa kəsiklərinin, əmək düzümünü tərtiblənməsində ki fərqlər nəzərə alınmazsa, biçin tərz, tikiş üslubu, rəng seçimi və bədənə kip oturması ilə bu geyimlər, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir.

Çəpkən- köynəyin üstündən geyilən üst geyim tipi olub, astarlı tikilir və hətta yüngül sırımırdı. Onu, iqtisadi imkandan asılı olaraq bəzən bahalı ipək parçalardan (məxmər, tirmə, zərxara, tafta, qumaş, atlas, kəmxa və s.) bəzən də pambıq, yun və adi parçalardan hazırlayırdılar. Rəng seçimi çəpkəndə daha çox nəzərə alınardı. Belə ki, cavan gəlin və qızlar, qırmızı, mavi, yaşıl; yaşlılar göy, palıdı, bənövşəyi, qara parçalardan tikilmiş geyimə üstünlük verirdilər. Çəpkən bədəni yerinə qədər kip tutur, buradan isə yanlardan qoyulmuş çarıq vasitəsilə enlənirdi. Adətən, yaxa, qol, çarıq, əmək və calaq tikilşlərinin üzəri görünməsin deyə müxtəlif bafta, zəncir, köb, şahpəsənd, həşyə, və s. bəzək elementləri vasitəsilə “basdırırlırdı”. Çəpkənin yaxasının hər iki tərəfinə cərgə ilə qızıl və gümüşü pullar və on ədəd çilik tikilirdi. Bədənə möhkəm otursun deyə, çəpkənin yaxa hissəsi, ətəyə yaxın yerdə 1 m uzunluğunda qızılı və ya gümüş zəncirlə çal-çarpaz bağlanırdı. [68] Yaxasına rus pulları, İran abassıları və şahıları bəndlənən belə çəpkənlər Qarabağda “pullu çəpkən” adı ilə geniş yayılmışdı. Onlar sıyrıqlı olub, qolsuz boyunduruqsuz tikilirdi.

Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrində çəpkən, adətən, qollarının quruluşuna görə fərqli xüsusiyyətlər kəsb edirdi. Etnoqrafik materiallar onun “unuzqol” və “sallamaqol” kimi iki variantının daha çox yayıldığını təsdiq edir. Qarabağ bölgəsində “sallamaqol”, Naxçıvan və Lənkəran-Astara bölgələrində “uzunqol” Gəncəbasar bölgəsində isə

dirsəyə qədər qola açan çəpkən geniş istifadə olunmuşdur. Uzunqol çəpkənin qolları dirsəyə qədər dar olur, sonra yelpazə şəkilində 20-30 sm enlənirdi. Hərəkət sərbəstliyi yaratmaq üçün qoltuğun altında kəsik saxlanılırdı. Sallamaqol çəpkəndə isə qollar qondarma olaraq çiyin tikişlərinin üstünə tikilir, ucları “ələcək” və ya “qolçaq” la tamamlanırdı.

l-lik

Adətən, qondarma qolun kənarına tikilmiş ilgək-düymə vasitəsilə soyuq havalarda qolçaq yığıb qol şəklinə salınırdı. Bəzən isə qolçaq dirsək bükümündən dirsəyə qədər bəzəkli qaytanla da bağlanırdı. Bir qayda olaraq, sallamaqol çəpkənin qoltuqdan dirsəyə, biləkdən barmaq uclarına qədər olan hissəsi açıq saxlanılırdı. Çəpkən qollarına gözlə gürkəm vermək və rəng harmoniyası yaratmaq üçün onun astarı daha qiymətli, rəngli və fərqli parçadan hazırlanırdı. Xalq oyunları və rəqsləri zamanı bu rəng harmoniyası, qolçaq ətrafının bəzəyən qozalı düyələr, xırda zəngi (zıncırovu) xatırladan bəzəklər, qızıl və gümüşdən kəsilmiş pulların (sikkələrin) çıxardığı melodik səslərlə həmanəhg qadın gözəliyinə xüsusi rəvnəq verirdi.

Özünün biçim üsuluna və tikiş tərzinə görə çəpkənlə daha çox eynilik təşkil edən ənənəvi qadın geyimi “nımtənə” və ya “mintənə” olmuşdur. Gündəlik geyim növü kimi nımtənə yun və pambıq parçada, “baş paltarı” kim isə məxmər, darayı, tirmə və b. parçalardan tikilirdi. Çəpkəndə olduğu kimi, onun ətəyinə, bafta tutulur, pərvanə verilir, zəncirə tikilirdi.

Azərbaycanda geniş yayılmış üst geyim elementlərindən biri də **arxalıq** olmuşdur. Varlılarda tirmə, tafta, atlas, xara, zərxara, məxmər, darayı, qanovuz və b. parçalardan, kasıblarda isə sətın, qara lastik və digər ucuz parçalardan tikilən arxalıq Abçeronda “don” Azərbaycanın qərb bölgələrində isə “küləcə” adı ilə yayılmışdır. [69] Qadın arxalıqları qol, yaxa və bel kəsiyinin quruluşuna görə etnoqrafik bölgələri üzərək lokal xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Belə ki, bel kəsiyini görə, Bakı, Şirvan, Borçalı və Kürdəmir arxalıqları 10 sm-dən 31-dən uzunluğu olan büzməli ətəkli, Gəncə-Qarabağ arxalıqları isə 8-18 sm

uzunluğunda zərif qırçımı, nisbətən qısa ətəkli, Naxçıvan, Lənkəran, İrəvan, Şəki, Qazax arxalıqları isə boyaboy olub, əlavə ətəksiz tikilirdi. Qolarının formasına görə Lənkəran, Naxçıvan, İrəvan arxalıqları dirsəyə qədər düz, dirsəkdən aşağı qondarma qollu; Gəncə-Qarabağ arxalıqları isə “nilufər qollu” (yelpazəli) olurdu. [70] Qadın arxalıqları yaxa kəsiyinin formasına görə (düzyaxa, düzbucaqlı, oymalı) bir-birindən fərqlənirdi. Dağlıq Şirvanda qeydə alınmış oyma arxalığın bir variantı “bəhləli arxalıq” adlanırdı və onun qolları yarıq qolçaqla tamamlanırdı. Buraya çarpaz-ilgək və qaytan-ilgək qoyulurdu. Dekorativ-bəzək səciyyəli qolçağın astarı sarı, qırmızı, abı və b. bahalı parçalardan (xüsusilə zərridən) tikilirdi. [71]

Qadın arxalığının bir variantı Azərbaycanın Qərbi bölgəsində qeydə alınmış “ələkli arxalıq”dır. Onu gövdə və qollardan ibarət biçib astarlı tikirdilər. Kişi arxalığından fərqli olaraq, ətəksiz tikilən belə arxalığın yaxası boyvəboy açıq olur, ətək yanlarında 20-25 sm ölçüdə çapıq qoyulurdu. Çiyin tikişləri vasitəsilə gövdəyə birləşdirilən qollar dirsəyə qədər yarıq saxlanılır, buradan biləyə qədər ilgək-qaytanla bağlanılır və nəhayət ələklə (qolçaqla) tamamlanırdı. Qolçağın üstü ziqazaqlı xətlə bəzədilirdi. Libasın davamlılığını artırmaq və ona dekorativ-bəzək səciyyəsi vermək üçün arxalığın yaxa kəsiyinə və ətək yanlarına başqa rəng parçadan köbə tutulurdu. [72]

Bəzi məhəlli xüsusiyyətlərinə və lokal elementlərinə baxmayaraq, Azərbaycan qadın arxalıqlarının əksəriyyəti gövdə ilə bədən hüdudunda 2-3 ədəd çarpazla və ya düymə ilə (basma pələk) bağlanırdı ki, bu da belə kip oturmaqla, qadın görkəminin olduğu kimi saxlayırdı. Arxalığın yaxasına “midaxıl”, “həbbabi qızıl”, nazik uzunsov gümüş muncuqlardan ibarət “gümüş sərmə”, qızıl və gümüş pullar, qızıl qozalardan ibarət “yaxalıq” və s. tutmaq dəb idi.

XIX əsrin son rübündə Azərbaycanın Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz bölgələrində büzməli ətəkli, düzbiçimli qollu və bütöv yaxalı qadın arxalığı da əhalinin istifadəsində olmuşdur.

Gəncəbasar, Şirvan, Bakı, Qərbi bölgəsi və Şəki rayonu hüdudlarında geniş yayılmış qadın üst geyimlərindən biri də **lavada** (ləbbadə) olmuşdur. O iki qabaq (döş), bir arxa (kürək) və iki qoldan ibarət biçilir, içərisinə nazik yun və ya pambıq döşəməsi qoyulurdu.

Gəncəbasar və Qəbələ bölgəsində dəbdə olan zıvından azacıq uzun biçilən lavadanın qolları dirsəyə qədər düz biçimli və atmaqol olmaqla iki variantına təsadüf olunurdu. Tikiş texnikasına görə zıvından fərqlənən lavadanın qoltuq yerləri biçilir, atma qolları, ətəyi, qulaqcıqlarının (yan kəsiklərinin) üstü qaytan, zəncirə və baftan ilə işlənir, yaxa kəsiyi və ətəklərinin qıraqlarına başqa rəngli parçadan köbə tutulurdu. Lavada bədənə kip otursun deyə, onun qabağı 3-4 cərgə çarpaz qarmaqla (çarışqa, car-car) keçirilmiş rəngli qaytanla bağlanırdı. Lavadanın yaxasına gümüşdən qoza düymələr düzülər, atma qolların kənarlarına zıncırov çəkili asmlar bəndləyərtilər. Lavada, adətən, məxmərdən, taftadan, qanovuzdan və b. bahalı parçalardan tikilirdi.

Çərkəzi- biçim üsuluna görə lavadanda fərqlənirdi. Ətək, gövdə və qollardan ibarət biçilən çərkəzinin ətəyi 7-8 sm enində büzülərək gövdəyə tikilirdi. Çərkəzinin ətəyi o qədər də uzun olmayıb, qurşaq yerindən 10 sm aşağıya qədər enlənirdi. Bu geyimin arxa kəsiyi hər iki çiyindən başlayaraq gövdənin qurtaracağına 8-12 sm qalan qədər trapesiya formalı biçilir, yaxalığın aşağı hissəsi isə ortadan açıq saxlanılırdı. Buraya 4-5 cərgə ilgək-düymə tikilirdi. Çərkəzi düymələnən zaman gövdənin aşağı hissəsi düymələr vasitəsilə bədənə kipləşdiyindən, qurşağa ehtiyac qalmırdı. Çərkəzin qolları dekorativ-bəzək xarakteri daşıyırdı. Adətən, dirsəyə qədər düzdəmə biçilən qollar burada qoyulan çapıqın köməyi ilə getdikcə enlənirdi. Varlı qadınlar bəzən çərkəzinin qollarının ağzına və yaxa kəsiyinin ətrafına tamam ayrı rəng parçadan lentvari qırçın da qoyurdular. İqtisadi imkanlardan asılı olaraq çərkəzi bahalı ipək parçalardan (atlas, məxmər, tafta, darayı) və ucuz pambıq parçalardan (çit, sətın, qədək, şilə) tikilirdi.

Mövsümi səciyyəli qadın geyimlərindən bir tipini də **kürdü** (eşmək) təşkil edirdi. Adətən, onu məxmər, ayulduz, bafta, tirmə və b. parçalardan tikir, bəzən də yaxşı aşılannmış dəridən, xəzi içəriyə olmaqla hazırlayırdılar. Bu zaman kürdü astarlı tikilirdi. Azərbaycanda tünd sarı rəngli dəridən hazırlanmış və üzəri eyni rəng ipək sapla naxışlanmış Xorasan kürdüsünə böyük üstünlük verilirdi. [73] Parçadan hazırlanan kürdülər isə yerli bazarlarda satılma üsulu ilə əldə edilirdi. Adətən, qolsuz və yarımqol tikilən kürdünün (eşməyin) ətəyinə, peş (çapıq)

yerinə, yaxa və qol kəsiklərinin ətrafına xəz qoyulurdu. Kürdü yarımqol tikildikdə eşmək adlanırdı. Bəzən kürdünü sıyrıqlı formasında da tikirdilər. Onun üçün parçanın üstünə yun döşənir, astar tikili və ətraflara xız qoyularaq sınırdı. Xəzin ətrafı isə baftaya tutulurdu. Qarabağ kürdüsü bədəbə kip yapışır, qolsuz tikilir, xəz və baftadan başqa heç bir bəzəyi olmurdu. Gəncədə isə dəridən hazırlanan kürdünü qollarına və kar tikişlərinə əlavə xəz qoyulmurdu. Dirsəyə qədər qolu olan kürdü (eşmək) yaxası açıq olur, qoltuqaltına çapıq (peş əlavə edilirdi).

Muğan bölgəsində kürdünün bu **növü calıq (yəl)** adlanırdı. “Gövdəsi iki hissədən biçilən yəlin (canlığın) qabaq və arxa tərəfləri bütöv olub, ətəyi qurşağa qədər uzanırdı. Onun yaxa kəsiyi ətəyə qədər davam edərək təxminən 2-3 düymə (bu bəzən gümüşdən kəsilmiş “qoza” olardı) ilə düymələnirdi. Qırmızı və yaşıl məxmərdən, pambıq parçalardan biçilib-tikilən yəlin qol yerinə, yaxası və ətəyinə xəz qoyulurdu”. [74]

Kürdü (eşmək) və **katıvı (və ya katibi)** tipli qadın üst geyimləri çox böyük oxşarlıq təşkil edirdi. Etnoqrafik ədəbiyyatda, bir qayda olaraq, onları eyni geyim tipi kimi təqdim edirlər. Lakin bununla belə Borçalı bölgəsinin katıvı tipli qadın geyimləri Azərbaycanın digər bölgələrində mövcud olan və kürdüyə bənzəyən katıvılardan kəskin fərqlənir. Borçalının Kəpənəkçi və Qaracalar kəndlərindən Gürcüstan Dövlət Muzeyinin fonduna verilmiş katıvılar atmaqol və yarımqol olmaqla, hər ikisi uzunətəklidir. Maraqlıdır ki, Qaracalar katıvısı “katubu” kimi verilmiş, yuxarı yaxa kəsiyi istisana olmaqla qol, ətək və aşağı yaxa kəsiyi xəzlə işlənmişdir. Kəpənəkçi katıvısının isə ancaq yuxarı kəsiyi xəzə tutulmuşdur. [75] Xatırladaq ki, Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində əhalinin istifadəsində olan katıvı tipli qadın üst geyimi qolsuz tikilmiş, kürdü kimi ətəyi, qol və yaxa kəsiyi xəzə tutulmuşdur. Onu əsasən tafta, məxmər, tirmə, bəzən də mahud və şaldan astarlı tikirdilər. Bu geyim növü Cənubi Qafqazda geniş yayılmışdır. Biçim üslubu və tikiş tərzinə görə, azərbaycanlı və erməni katıvıları [76] bir-birinə bənzəşlər də, gürcü katıvıları onlardan kəskin surətdə fərqlənirdi. Belə ki, gürcü katıvısının uzunluğu dizə qədər çatır,

eyni uzunluqda olan qollar atma olur, yaxasına dekorativ bəzək məqsədilə iri düymələr bənd edilirdi. [77]

Qadın üst geyimləri arasında çəpkənlə tipoloji oxşarlıq təşkil edən, ancaq qolunun biçiminə və ətəyinin uzunluğuna görə ondan fəqlənən **küləcə** Azərbaycanın Gəncəbasar, Borçalı, Naxçıvan, Şirvan, İrəvan və Qərb bölgələrində boğçalıq (bayramlıq) geyim dəstinin mühüm tərkib hissəsi olmuşdur. Onu varlılar xara, darayı, qanovuz, atlas, məxmət, tafta və s.-dən, yoxsullar isə ucuz pambıq parçalardan astarlı tikirdilər. Küləcənin yaxa kəsiyi oval formada biçilir, yaxası boyvəboy açıq olur və qolları, bir qayda olaraq, düzdəmə tikilərək ensiz bilərziklə tamamlanırdı. Bəzən bilərziksiz (məcəsiz) tikilən küləcə qollarının ağzına zərli saplarla “qıyı” tikilirdi. Ətəyinə gəldikdə isə çərkəzidən fərqli olaraq, ətək xeyli uzun tikilir, dizə qədər bədəbi örtürdü. İki qabaq (döş), bir arxa (kürək), iri qol və ətəkdən ibarət tikilən küləcə, ayrı-ayrı hissələrin bir-birinə tikilməsi ilə hazırlanır, qoltuğunun altına kvadrat formalı yarıq qoyulurdu. Küləcə qurşaq yerində xırda düymə və çarpaz vasitəsilə bağlanırdı. Bel nahiyəsinə qədər bədəni kip tutan küləcənin uzun ətəyi gövdəyə büzmə edilərək birləşdirildiyindən, çox vaxt əhali arasında “büzmə” də deyilirdi. Küləcənin bəzək elementləri olduqca zəngin idi. İmkanlı qadınlar üst tumanın ətək bəzəkləri ilə küləcənin bəzək elementlərinin həmahəng olmasına olmasına xüsusi diqqət verirdilər. Küləcənin yaxası, bel kəsikləri, ətəyi, qollarının ağzı tikmə sənətinin o dövrü üçün son nailiyyət hesab olunan gülbətin, muncuqlu pələk, məlilə tikmə, zəncirə, bafta, sərmə, qaragöz, buta, pələkli doldurma və düzmə, örtmə və s. ilə işlənirdi. Bəzək elementlərinin sayının çoxluğunu, əlvanlılığını üstündə baharı xatırladan gül-çiçək təsvirlərinin zənginliyini nəzərə alaraq küləcənin “güləcə” sözündən əmələ gəldiyini söyləmək mümkündür. [78]

Naxçıvan küləcələri qanovuzdan, tirmədən və məxmərdən tikilir, yanları və qoltuqaltlarının altı (xişdəkli) saxlanılırdı. Ətək və ya yaxa nahiyələrini əldə səliqə ilə toxuyun oraya tikirdilər. Bu nahiyələrə “zəncirə” deyilirdi. Bəzən küləcənin üstündəki güllər badam formasında olduğu üçün ona “badamı küləcə” deyirdilər. İmkanlılar küləcəyə hər tərəfdə 6 ədəd olmaqla, 12 qızıl düymə qoyurdular ki, bunların da hər

birinin ağırlığı 45 qrama çatırdı. Düymələrin üstü oval və naxışlı olurdu.

Küləcənin digər bir variantı Azərbaycanın Gənc-Qarabağ, Lənkəran-Astara, Bakı və b. bölgələrində **“baharı”** adı ilə məlum olan geyim tipi olmuşdur. Biçim üsuluna və tikiş texnikasına görə küləcə ilə eyni olan baharı bəzən yaxa kəsiyinin quruluşuna (düzbucaqlı və oval), qol kəsiyiniə (adətən yarımqol olurdu) və ətək biçiminə görə (ətək küləcədən qısa, arxalıqdan isə uzun olurdu) fərqlənirdi. Astarlı və sıyrıqlı olan baharı bahalı parçalardan (məxmər, atlas, darayı) hazırlanır, yaxası boyvəboy açıq biçilir, ətək yanları, yaxa və qol kəsikləri küləcədə olduğu kimi bəzədilirdi.

Bütün bu geyimlərlə yanaşı, Azərbaycan qadınları ilin soyuq vaxtlarında kürdüyə bənzəyən, lakin, xəz qoyulmadan tikilən qolsuz və sıyrıqlı-astarlı bir geyim tipindən də istifadə edirdilər ki, buna Qərb bölgəsində **iclik** (işdik, zıvın), Şəki-Zaqatala bölgəsində- “döşlük”, Quba-Xaçmaz bölgəsində “candonu”, Lənkəran-Astara və Naxçıvan bölgələrində “cilitka”, “bədəncə”, “qolsuz”, eləcə də “pambıqlı”, “sıyrıqlı” və “canlıq” və s. deyirdilər. Astarına pambıq və ya yun döşənib sırınmaqla hazırlanan bu geyim növü köynəyin üstündən, çəpkən, arxalıq, küləcə, baharı və s. isə altından geyilirdi.

Qışı sərt keçən etnoqrafik bölgələrdə qadınlar bellərini isti yun və dəvəyunu şal vasitəsilə sarıyırdılar. Keçən əsrdə bəzi bölgələrdə (Zaqatala), yaşlı qadınlar bellərini qurşaqla da bağlayırdılar. Lənkəran-Astara bölgəsində hələ indiyədək yay aylarında qadınlar bellərini üçkünc qatlanmış yaylıqla bağlayırdılar. Yaylıq kəmər yerində düyünlənir, onun üçkünc qatlanmış tərəfi də arxada qalırdı.

XX yüzilliyin 20-30-cu illərindən başlayaraq ənənəvi qadın geyim kompleksi əsaslı dəyişikliyə məruz qalmış, fabrik istehsalı olan yerli, rus və avropa libaslarının (qofta, kostyum, paltó, pləş və s.) xalq məişətinə sürətlə daxil olması hesabını geyim fondu büsbütün yenilənmişdir. Əhalinin mədəni həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, yeni geyim tiplərinə maraq milli geyimlərin məişətimizdə mühafizə olunmasına imkan verməmişdir. Bununla belə, xalq arasında yayılmış geniş inama görə, vəfat etmiş ailə üzvlərinin paltarlarını (onlar “barata və ya “sovxa” adlanırdı”) yuyucuya (mürdəşirə) verilməklə, ya da

evdən kənar bir yerdə torpağa basdırılmaqla yad (bəd) ruhları kənarlaşdırmaq mümkün idi. Zənnimizcə, milli geyimlərimizin məişətdə mühafizə olunmamasına başlıca səbəb elə bu zərərli inam və adət olmuşdur. Vaxtilə Azərbaycanın qadın geyim kompleksinin üzvi tərkib hissəsi olmuş geyimlərlə indi biz muzey salonlarında, milli rəqslərimizi ifa edən rəqqasələrin əyinlərində, bayram və el şənliklərində rastlaşırıq.

Baş geyimləri. XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində istifadə edilən

Azərbaycan baş qadın geyimləri öz mühafizəkarlığı ilə digər geyim tiplərindən daha çox seçilir. Keçən əsrlərdə Azərbaycan qadınlarının sosial-iqtisadi vəziyyətini əks etdirən xeyli baş geyim tipi mövcud olmuşdur. Şərq aləmində qadınların nəinki yanında, hətta evdə belə başıaçıq gəzməyi qəbahət hesab

olunduğundan, baş geyim tiplərinin çoxluğu və müxtəlifliyi də görünür, bu mülahizələrdən irəli gəlmişdir. Qadın baş geyimləri qeymə (qoyma) və bağlama (örtmə) olmaqla iki qrupa bölünürdü. Birinci qrup baş geyimlərinə təsək (çəpçik), çutqu, araçqın, dingə, ikinci qrup baş geyimlərinə isə müxtəlif ölçülü və adlı ləçəklər, çalmalar, kəlağiyalar, şallar, örpəklər, eləcə də niqab, rübənd, çutquqabağı, çadar, çarşab, duvaq və s. aid idi.

Təsək (çəpçik) tipli qadın baş geyimləri XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın Gəncəbasar, Şirvan, Qarabağ, Şəki-Zaqatala və Qərb bölgələri üçün daha xarakterik olmuşdur. Qərb bölgəsində qadın təsəklərinin biçim üsuluna, formasına, başa geyilmə tərzinə və parça materialına görə fərqlənən üçü növü (saya, qaysava və inci təsəkələr) qeydə alınmışdır.

Saya təsək ağa və ya rəngli pambıq

parçadan kəsmə biçim üsulu ilə hazırlanırdı. İki yan (qulaqcıq) və kəlləlikdən ibarət olan təsək tər üzünə tikildikdən sonra çevrilir və tikişlər içəridə qalırdı. Təsəyi başa elə geyirdilər ki, o, həm boyun ardını, həm də qulaqların üstünü örtür, xüsusi əndazə üsulu ilə düzəldilmiş burma və birçəkləri möhkəm saxlayırdı. Başda möhkəm durması üçün təsəyin sağ qulaqcığına ucu ilgəkli qaytan (qatma) tikilir, çənənin altından keçirilərək sol qulaqcığa bənd edilmiş düyməyə bağlanırdı. Başın əmgək hissəsində dayanan təsəyin “alınlığı” na müxtəlif rəngli saplarla bəzək də vurulurdu. Səya təsəyin daha mükəmməl forması “inci” və “qaysava” adlanan üstü bəzəkli təsəklər (araqçın) idi. [79] “İnci təsək”, bir qayda olaraq, yekrəng ipək parçadan tikilir, yan dairəsinə və mərkəzinə “buta”, “sarma”, “güləbətın”, “ulduz”, “əşrəfi” və s. bəzəklər tikilirdi. “İncə təsəy”in alın dövrəsinə üstü baftalı bəzəklərlə örtülmüş “qəfəsə” adlanan qabaqlar tutulurdu.

Dingə qadın baş geyimi

“Qaysava” təsəyin də üstü müxtəlif naxışlarla “işlənildirdi”. Bir qayda olaraq, qırmızı və ya yaşıl məxmərdən tikilən “qaysava” təsəyin yanları ensiz, tərki isə yastı olurdu. “Qaysava” təsəyə gənclərin, xüsusilə də gəlin köçən qızların geyim dəstində tez-tez təsadüf etmək olardı. Buna görə də belə təsəyin qız üçün gələn nişan boğçası içərisində olması vacib şərt sayılırdı. “Qaysava” təsək müxtəlif asma və tikmə bəzəklərlə zəngin olurdu. Adətən, dingəyə bağlanan üzəri gümüş, bəzən də üzəri pullu bəzək bu təsəyin qabağına bənd edilirdi. Hərəkət və rəqs zamanı bu bəzəklər, həmçinin sağ hörüyün uclarına bənd edilən qumroylar (zıncırov) xoşanəhg cingiltili səslər yaradırdı. [80] Şəki-Zaqatala bölgəsində səya təsəyin bir variantı “düyməçə” adlanan baş geyimi olmuşdur. Lakin səya təsəkdən fərqli olaraq, onun arxa hissəsi əlvan naxışlarla bəzədilir, boğazın altında keçirilən ucu qozalı gümüş zəncir əks tərəfdə gümüş pul-düyməyə bağlanırdı. Zəncirin də üzərinə gümüş pullar düzmək dəb idi. **“Düyməçə”** tipli qadın baş geyimləri Dağıstan və İran da geniş yayılmışdır. [81]

Şirvan təsəkləri “araqçın” səya və ya nadir hallarda güllü parçalardan, “baş platar” təsəkləri isə bahalı şax parçalardan, xüsusilə

də qırmızı və ya yaşıl mərmərdən tikilirdi. Saçların “cığa”, “birçəyi” üstündə telbasan rolunu oyanayan “təsəyin üzərində simmetrik vəziyyətdə 4 ədəd buta, onun mərkəzinə isə “ulduz” və “əşrəfi” tikilir, yanları müxtəlif rəngli ipək sapla “badamı” və “təsbehi ” tikişlərlə bəzədilirdi”. [82]

hazırlayırdılar. Araqçın bəzəklərində bəzən güləbötin naxışlardan da istifadə edilirdi. [83]

Gəncəbasarın büzməli təsəkləri və ya çərçikləri tikilərkən 38-40 sm ölçüdə ağ parça götürülürdü. Onu iki hissəyə qatlayıb kənarlarını tikirdilər. Torbanı xatırladan həmin düzbucalqının açıq tərəfini sapla büzüb bir yerə yığdıqdan sonra bu büzüyün üstünə əlavə parça kəsinib tikirdilər. Çərçiyin qulaqcıqlarının ucu 10-15 sm.uzunluğunda parçadan hazırlanmış lentvari iplə-bağlı qurtarırdı. Bağın uclarını çənənin altına bağlayırdılar. Çərçikdən ən çox yaşlı qadınlar istifadə edirdilər. [84]

Qadın baş geyimləri

Naxçıvan bölgəsində “aygün”, “ulduz”, “buta”, “qönçəçiçək”, “zəncirə” və s. bəzəklər salınmış araqçınlara üstünlük verilirdi. Bundan başqa, iynə ilə rəngbərəng saplardan salınmış tikmə zərli naxışlardan, “bababörkü” (çobanyastığına bənzər) , yanlara salınan və tərsinə toxunma üsulu ilə başa gələn naxışlardan “merişka”, eləcə də pilək düzgüsü araqçın bəzəklərindən geniş istifadə olunurdu. Araqçını başda çəngəlli çənəbənd vasitəsi ilə saxlayırdılar.

Varlılarda büsbütün belə çəngəlli çənəbənd imkansız ailələrdə ucuna mis çəngəldən bağlanmış qaytandan ibarət hazırlanırdı. Naxçıvan qadınları araçının üstündən “bağdadı kəlayağı” salardılar.

Geymə (qoyma) tipli qadın baş geyimlərindən bir də “**çutqu**” idi. Azərbaycanın şimal və şimal-şərq bölgələrində geniş yayılmış bu geyim tipi qadının saçlarını və hörüklərini içərisinə qabqardı ayağı açıq torbanı xatırladır, həm gigiyenik, həm də əməli mahiyyət

daşımaqla, qadın görkəminə xüsusi gözəllik verirdi. Başa çutqu bağladıqda, təsək qoyulmazdı. Çutqunun həm gündəlik, həm də bayramlıq növləri olurdu. Düzbucaqlı formada biçilib-tikilən çutqunun eni 20-30 sm, uzunluğu isə 50-60 sm olurdu. Astarlı tikilən çutqunun başa geyilən hissədə tikişi 15-18 sm ölçüdə aıq saxlanılırdı ki, geymək asan olsun. Ayaq hissəsi saçaqlı (bürçümlü) hazırlanır, baş hissədə isə kəmçiklərinə qotazlı qaytan bağlanılırdı. Bir qayda olaraq, saçlara (hörüklərə) geyilən çutqunun qaytanları ya boğazın altında, ya da alında başa bağlanılırdı. Alının üstündən çutqunun görünən hissəsinə “çutquqabağı” tutulurdu. Adətən, çutquqabağı məxmər və tafta ilə, eləcə də gümüş və qızıl kəsmə bəzəklərlə işlənirdi. Bayramlıq qadın çutqusunu bahalı ipək parçılardan hazırlanır, rəng parlaqlığı ilə (qırmızı, yaşıl, sarı, göy və s.) seçilirdi. Şəki etnoqrafik bölgəsində, Qax rayonun azərbaycanlı və saxur əhalisi arasında qadın çutqusunu “tülü” adı ilə məlum idi. Çutqunun özü və çutquqabağının bəzək elementləri görünsün deyə, çox zaman onun üstündən zərif işləməli cuna (püstümari cuna, misqalı cuna) çəkər, tor örpək və ya narın toxumalı kəlayağı bağlayardılar.

Geymə (qoyma) tipli qadın baş geyimlərinin bir qisminin də mürəkkəb quruluşlu “**dingə**” və “**çalma**” lar təşkil edirdi. Naxçıvan, Şirvan və Qərb bölgələrində qadın geyim dəstinə daxil edilən dingə

söyüd və ya tənək çubuqlarında hörülmüş, “çənbər” adlanan dingə səbətini üzərinə şal sarımaqla qurulurdu. Başda möhkəm dayanması və əndazəsinin pozulmaması üçün adətən dingəyə qızıl qarmaq bənd edər, üstündən isə örpəklə bağlayardılar. [85]

Naxçıvanda, xüsusilə də Ordubad bölgəsində qadınların geydikləri belə baş papağı-“kərkə” ahıl qadınların geydikləri isə daha arxaik baş geyimi hesab olunan “dingə ” adlanırdı. Kərkə qaytanlarla və kəsmə metal lövhələrlə bəzədilirdi. Dingənin üzərinə vurulan bəzəklər və zinət şeyləri onun sahibinin maddi vəziyyətini aydın əks etdirirdi. Yoxsul və ortabab ailədən olan qadınların dingəyə vurduqları bəzəklər üzəri gümüş pullu “tetir, ” və “qabaqlıq” dan, həmçinin, yun qarmaqdan ibarət olurdu. Varlılarda isə bütün bunları qızıldan, az miqdarda isə gümüşdən hazırlanmış zinət şeyləri (pərək, aypərək və s.) tamamlayırdı. Şirvan bölgəsində dingə digər bölgələrdən fərqli olaraq çubuqlardan deyil, birbaşa baş şalını dingə səbəti formasında bağlamaqla qurulurdu. Dingə bütün Cənubi Qafqaz üçün xarakterik baş geyimi olmuşdur.

Dingədən fərqli olaraq, çalma başa təsək qoyulduqdan sonra onun üstündən bağlanırdı. Şalmanı başa müxtəlif üsullarla bağlayırdılar. [86] Adətən ipək yaylığı qıyqac (üçkünc) edərək başa salır, sonra onun qulaqlarını: sağ qulağı sol çiyin, sol qulağı isə sağ çiyin üstündən aşırmaqla, boynun arxasında çarpazlayıb qabağa gətirir və yenidən çənənin altında çalkeçir etdikdən sonra boyunun arxasında düyünləyirdilər. Çalma bağlamamı digər bir üsulunda isə başa salınmış yaylığın uclarını boğazın altından çalkeçir etdikdən sonra bir ucunu sinə üstünə sərbəst buraxır, digər bir ucunu isə boyuna dolayıb kürəyə atırdılar. Çox vaxt çalmanın sərbəst ucu yaşmaq rolunu oynayır. Şalmanı başda möhkəm saxlamaq və yaraşılıq görünməsini təmin etmək üçün, bir qayda olaraq, ərli qadınlar onun üstündən qarmaq vururdular. Azərbaycanın bir çox bölgələrində (Qarabağ, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz, Naxçıvan və s.) çalmanı başda saxlamaq üçün onun üstündən başın dairəsi boyunca kiçik ləçək bağlamaq adət idi. Dərbənd azərbaycanlıları arasında “burma” adlanan çalma, bütün etnoqrafik bölgələrimiz üçün xarakterik olan qadın baş geyimi olmuşdur. Gənc qadınlar çalmanın üstündən “heratı”, “hələbi”, “qonşuçatlardan” , “gülvəngi”, “bağdadı” və s. kimi əlvan rəngli kələyağı bağlayırdılar.

Yaşlı qadınlar isə tünd rəngli çalmaya üstünlük verərdilər. XIX yüzilliyin 60-cı illərində Qazax qəzasında olmuş məşhur rus rəssamı V.V.Vereşagin burada başına çalma bağlamış ahıl və gənc qazaxlı qadının rəsmini çəkmişdir. [87]

Azərbaycan qadınlarının örtmə (bağlama) baş geyimlərinin bir qismini **kəlayağı** təşkil edirdi. Burada yaşa və zövqə uyğun olaraq qırmızı, ağ, palıdı yerli, yelənli kəlağayılar daha geniş yayılmışdı. Həm yerli kустar istehsalə məxsus Gəncə, Şəki, Şamaxı, Basqal kəlağayılar, həm də gətirilmə kəlağayılar (“Şamaxı”, “kolxana”, “korxana”, “qonşuçatlardan”, “saçaqlı kəlağayı”, “bağdadı”, “heratı”, “hələbi” və s.) varlı qadınlarının gündəlik geyim dəstində, yoxsulların isə bayramlıq (boğçalıq) paltarları içərisində əsas yer tutdu. Adətən, təsəyin və ya çalmanın üstündən örtülən kəlağayının başa bağlamaq üçün onu diaqnoq boyunca qırqac edir, uclarından birini sinə üstünə sərbəst buraxıb, digər ucunu sərbəst qalan qanadın üstündən kürəyə atırdılar. Kəlağayın kürəyə atılan qanadından yaşmaq kimi də istifadə edilirdi.

Qadın baş geyimləri içərisində kустar üsulla toxunulan və fabrik istehsalı olan **örpəklər** də məxsusi yer tuturdu. Şirvanda belə örpəklərin “sərəndaz”, “naz-nazı”, “bələlə”, “xaralı”, “alafa”, “bənərə”; Lənkəran-Astara bölgəsində “Qaragilə”, “Paxlava”, “Yusif-Züleyxa”, “Zəkiyyə”; Quba-Xaçmazda “Zəkəriyyə”; Naxçıvanda isə “torskin”, “zərli örpək”, “Bağdadı örpək” və s. kimi növləri geniş istifadə olunmuşdur.

Bəzən başa təsək qoyulduqdan sonra onun üstündən **ləçək** (çəki) adlanan kiçik yaylıq bağlayırdılar. Ən geniş yayılmış ləçək bağlama və ya baş çəkmə üsulu bundan ibarət idi ki, başa qıyqacı (üçkünc) salınmış yaylığın ucları boynun arxasında bir dəfə düyünlənəndən sonra uclarını qulaqlarının üstündən gətirib alında düyünləyirdilər. Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, XIX yüzillikdə Azərbaycan bölgələrində qadın ləçəklərinin müxtəlif növlərindən (qəşbənd, qıyqac, çikilə, xınabənd, pələndi, qıymaça və s.) istifadə olunurdu.

Mövsümdən asılı olaraq istifadə olunan qadın baş şalı (şəddə) kустar üsulla yerli karxanalarda toxunurdu. Kvadratşəkili toxunan şəddənin kənarları, adətən, saçaqlı olurdu. Mənbələrin birində XIX

yüzdənin 80-ci illərində Qazax qəzasında 500 ədədə qədər yun şal toxunduğu qeyd olunur. [88] Onu soyuq havalardan evdən çıxarkən başa örtürdülər. Bundan başqa dağ kəndlərində yaşayan əhaliyə dəvə yunudan toxunmuş baş çalı da yaxı tanış idi. Lakin o, baha qiymətləndirildiyindən geniş yayılmamışdı. Azərbaycanda istehsal olunmayan belə baş şalını bazarlarla sıx əlaqə saxlayan varlıların qadınları örtürdü.

XIX yüzillikdə şəhər mühitində yaşayan qadınların geyim dəstində **çadra** (çarşab) mühüm yer tuturdu. Evdən çıxarkən geyilən çadra bədəni topuğa qədər bürüyürdü. Abşeron, Muğan, Talış və Naxçıvan bölgələrinin kəndləri istisna olmaqla, çadra kəndli məişəti üçün o qədər də xarakterik deyildi. Kiçik Qafqazın şimal-şərq və mərkəzi bölgələrinin əhalisi arasında mövcud olan qaydaya görə, ərə gedən qızı, müəyyən müddət keçdikdən sonra, əsri ilə birlikdə ata ocağına qonaq çağıranda ata tərəfindən ona çadra (çarşab) bağışlanırdı. Buna görə də, nişanlı qıza göndərilən toy-nişan hədiyyələri arasında heç vaxt çadralıq parça qoyulmazdı. [89] Kəndli qadınlar əsasən baş şalının boyuna dolana qanadı ilə ağız və burunun ucuna yaşmaq alırdılar. Muğan bölgəsində bu məqsədlə boyuna, dörd qatlıb dolanan ayrıca şaldan da istifadə edilirdi.

Etnik mənsubiyyətinin, etnik düşüncə tərzinin və Şərq xaqalarına məxsus ailə məişətinin formalaşdığı, eləcə də müsəlman şəriət normalarının qoyduğu qadağaların tüğyan etdiyi XIX əsr Azərbaycanında yaşmaq və çadra (çarşab) qadın hüquqsuzluğunun təsdiqi demək idi. Yəni “yaşmaq qadının ağızının bağlanması elə bir daimi xatırlatma əlaməti idi ki, qadını naməhrəm kişi görməməlidir”. [90]

Biçim tərzinə və tikiş texnikasına görə Azərbaycanda şadranın (çarşabın) iki forması – (yarımdairəvi-oval və düzbucaqlı) geniş yayılmışdır. Lənkəran-Astara və Naxçıvan bölgələri üçün xarakterik olan yarım dairəvi-oval çarşab başa salındıqdan sonra boğazın altında keçirilən qaytanla bağlanırdı. Ordubad bölgəsində belə çarşab – “yapıncı çarşab” adı ilə məlum idi. Şəki-Zaqatala, Abşeron, Qarabağ və Naxçıvan, xüsusilə də Ordubad etnoqrafiya bölgələrində düzbucaqlı biçimli çadraya (çarşaba) üstünlük verilirdi. Ordubadda əsasən

düzbucaqlı biçimli “məfrəş çarşab” lar daha istifadə olunmuşdur. Xalq arasında onlar “qutu çarşab” , “madam məfrəş” və “keci məfrəş” kimi tanınırdı. Madam məfrəşini yanlarına mənqulə, zəncirə və güləbətın düzülürdü. İkiqat hazırlanan məfrəşin orta tərəfindən güləbətın bəndləri olurdu. (yerliyi palıdı, xırda kvadratları qara rəngdə olan madam məfrəşin bir nümunəsi ordubad rayonu, Vənənd kənd sakini 75 yaşlı Xalidə Məmmədalı qızı Muradovanın şəxsi geyim kolleksiyasında indi də saxlanılır).

Keci məfrəşin isə yerliyi qara və göy, üstününün damaları isə ağ kvadrat və rombşəkilli olurdu. Onu, bir qayda olaraq, yaşlı qadınlar örtürdülər. Adətən, mərhumun son mənzilə yola salanda da onu keci məfrəşə bükürdülər.

Naxçıvanın düzbucaqlı biçimli çarşabı qarşı-qarşıya açılan iri ilgəklər vasitəsilə boğazın altında bağlanırdı. Çadranı örtərkən kəmərin yerində olan deşiyindən keçirilmiş qaytanı çəkərək boğazın altındakı ilgəyə bənd edirdilər. Ağ, boz, qara, göy, palıdı rəngli bahalı və ucuz ipək, pambıq-parça materiallarından hazırlanan çadra Ön Asiya, ərəb ölkələri və Azərbaycanda şəhərli geyimi kimi mövcud olmuşdur. Onları Şamxı, Basqal, Mücü, Şəki, Gəncə və Şuşa kimi sənət istehsalı mərkəzlərində hazırlayırdılar.

Qadın çarşabının rənginə görə, onun sahibinin yaşını, sosial-iqtisadi vəziyyətini müəyyənləşdirmək mümkün idi. Belə ki, cavan yaşlı qadınlara ağ (bəyaz) çarşaba, ahıl-yaşlılar isə tünd rəngli çarşaba üstünlük verirdilər. Hələ XV əsrin əvvəllərində Təbrizdə olmuş İspaniya elçisi Klavixə öz gündəliyində yazırdı ki, Təbriz dükanlarında satılan ətir və boyaları almaq üçün gənc qadınlar özləri gəlirlər. Onlar başdan-ayağa kimi ağ örtüyə bürünmüş şəkildə və gözlərini örtərək yeriyirlər. [91]

XX yüzilliyin 30-50-ci illərindən başlayaraq rübənd, niqab, tor, tül və s. üz örtükləri kimi çarşab (çadra) da qadın geyim dəsti tərkibində çıxmışdır. Lakin bununla belə, Abşeron və Naxçıvan bölgəsi kəndlərində yaşlı qadınların hələ də çadra örtməsinə təsadüf olunmaqdadır.

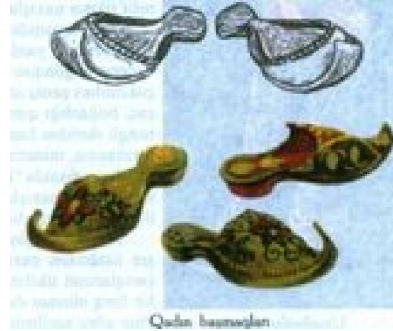
Ayaq geyimləri. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınlarının ənənəvi ayaq geyimləri corab, badiş, çarmıq, şətəl, çust,

nələyin, məst, lapçın (nafçıl), dabanlı uzunboğaz və yarımboğaz çəkmə, quşkeçən, kəlik və s.-dən ibarət olmuşdur.

Qış aylarında ayaq geyimləri içərisində yundan toxunma corablar əsas yer tuturdu. Adətən, onu saya (rezinli) və bəzəkli (rezinsiz) toxuturdular. Saya corabların boğaz hissəsində 7-8 sm enində rezin toxunurdu. Bunun üçün ilmələri “sülü” adlanan dörd ədəd corab milinə düzür, sərbəst qalan beşinci sülü ilə toxunma aparılırdı. Hər dəfə ilmələrin bir cərgəsi toxunub başa çatdıqda sülülərdən biri sərbəst qalırdı. Rezin hissə qurtarıldıqdan sonra ilmələr tərsinə deyil, avandına düzülür və toxuma qurtarana qədər bu qayda ilə davam etdirilir. Corabın ölçüsü hər kəsin ayağı üzərində gözəyari təyin edilirdi.

Bəzəkli corablarda isə rezin toxunmur, hörmə içi rəngli iplər vasitəsilə aparılırdı. Azərbaycan qadınları coraba bəzək vurmaq işində mahir idilər. Əhali arasında “taxta-müjə”, “ərsin”, “alamuncuq”, “qarğaağzı”, “qoçbuynuzu”, “güllü-xəmsə”, “dəhrəburnu”, “cəhrəpəri”, “gəldirgə”, “zəncir”, “göl”, “quyrum” və s. kimi həndəsi, bitki və xalça ornamentləri olan corablar daha geniş yayılmışdı. “Dəhrəburnu” naxışlı corabı toxumaq üçün gülləri (ilmələri) yan-yanına düzür, ilmənin birindən o birinə “sındıra-sındıra” keçməklə hörmə işini davam etdirirdilər. Bəzəkli corabların boğazında adətən, 30-40 sm uzunluğunda yun ip saxlanılırdı ki, bununla corabı baldıra bağlayırdılar. Üzərində xalça ornamentləri salınmış bəzəkli corablar Qarabağda “gəbə corab”, Astara bölgəsində isə “şal corab” adlanırdı. Qış corabları bəzən dizə qədər, əksər hallarda isə dizdən bir qarış aşağıyadək toxunurdu. Azərbaycanın Qərb bölgəsi, Gəncəbasar, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran, Naxçıvan və b. bölgələrində corab toxuculuğu xarakterik olmuşdur.

Naxçıvan bölgəsində boyanmış ipək saplardan toxunan əlavə naxışlı “keci corablar” da geyilirdi. Adətən belə corablar ya qız evinin adamları, bəzən də nişanlı qızın özü bəy, onun sağdışı və soldışı üçün

Qadın bəzəkli corabları

toxuyurdu. Belə corablar yüksək zövqlə toxunar, uzunboğaz olar, tamam naxışlarla bəzədilərdi. Yalnız toy günü geyilən belə corablar toydan sonra da uzun müddət yadigar kimi saxlanılır, qıyılıb geyilməzdi.

Uzunboğaz corabı

Ənənəvi xalq geyimlərindən bir də **badış** idi. O, ayaqlığı olmayan corab kimi toxunur, topuqdan yuxarı və dizdən aşağı qatma ilə baldıra bağlanırdı. Badışı həm qadınlar həm də kişilər geyirdilər. Əsasən köçmə maldarlıq məşğul olan əhali arasında bu geyim növü daha geniş yayılmışdı. Qadınlar dağ və aran köçü zamanı, həm soyuqdan qorunmaq, həm də sərbəst hərəkət etmək üçün taylı tumanın balaqlarının badışın içərisinə yığirdılar.

Ev şəraitində Şirvan, Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz bölgəsinin azərbaycanlı, tat və ləzgi qadınları “**şətəl**” adlanan gödəkboğaz, hörmə, toxunma ayaqqabı geyirdilər. Qalın yun iplərdən toxunan belə ayaq geyimlərinin altına keçədən və ya aşılannmış dəridən altlıq salınırdı. Qalın pəncəli şətəlin burnu şiş olub, yuxarı qatlanmış formada toxunurdu.

XIX yüzillikdə daha xarakterik qadın ayaq geyimi növü **başmaq** olmuşdur. Arxası açıq, hündür dabanlı, pəncə üstü müxtəlif rəngli müşkü və tumacdan, altlığı isə aşılannmış göndən hazırlanan qadın başmaqları “zənanə”, “miyanə” və “qız başmağı” olmaqla üç ölçüdə tikilir, sifarişdən asılı olaraq yüksək zövq ilə bəzədilirdi. Uc hissəsi yuxarı qatlanmış formada tikilən belə başmaq, ayaqda gözəl görünsün deyə, əlvan saplarla və qızılı simlərlə tikilir, daban oturacağına əlvan parçılardan “döşəmə” qoyulurdu. Varlılarda başmağın daban hissəsi gümüşdən və ya qızıldan kəsilən lövhəyə tutulur, ətrafına bəzəklər, (naxışlar) salınırdı. Başmağın pəncə üstü qalın qalın parçadan (məxmərdən) tikildikdə, onun üzərini güləbətini tikmə ilə bəzəyirdilər. Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Şuşa, Gəncə, Şəki və Naxçıvan (Ordubad) kimi iri sənətkarlıq mərkəzləri başmaq hazırlanmasında məşhurlaşmışdılar.

Azərbaycan şəhərlərində başmaq ustalarının say göstəricisi də bu sənət sahələrini inkişafını təsdiqləyir. Belə ki, XIX yüzilliyin 30-cu

illərində Azərbaycan şəhərlərində 327 başmaqçı işləyirdisə, əsrin oratalarında onların sayı 579 nəfərə çatmışdı. Başmaqçılığın Şamaxı mərkəzində bu dövrdə 227, Nuxa (Şəki) mərkəzində isə 147 nəfər başmaqçı işləyirdi. [92] Səriştəli başmaq ustalarının hazırladığı başmaqlar çox zaman istehsal olunduğu sənət mərkəzinin adı ilə tanınırdı: Gəncə başmağı, Qala başmağı, Ordubad başmağı, Şirvan başmağı və s. Naxçıvanda mövcud olan üç bazar meydanından biri məhz “Başmaqçı meydanı” adlanırdı. Ordubadın yaşlı sakinləri indi də başmaqçı Ələkbərin yüksək zövqlə hazırdığı başmaqlarını (çəpiş başmaq) yaxşı xatırlayırlar. İmkanlı ailələr “sağrı başmaq”a daha çox üstünlük verirdilər.

Naxçıvan və Qərb bölgələrində geniş istifadə olunan qadın ayaq geyimlərindən biridə “**quşkeçən**” idi. Onun dabanı hüdür olduğuna görə, çox güman ki, bnelə adlandırılırdı. Naxçıvan quşkeçənləri zərif aşılınmış dəridən üzlənir, üstünə muncuq düzülür, qatma (qaytan) ilə bağlanır, burun hissəsi enli olurdu.

El şənliklərində, toylarda dikdaban (quşkeçən) geyən qızlara gözaltı axtaran oğlanlar tərəfindən müştəri gözü ilə baxılırdı. Naxçıvan toylarında oxunan el mahnılarının birində deyilirdi:

Gəl gedək beləsinə,
Sarvanlar məhləsinə,
Axtarıb tapammasaq,
Od vuraq məhləsinə.
Ay sarı yaylıq, sarı kofta, badamı çittuman,
Yandırıb yaxar adamı dikdaban.

Adətən, quşkeçən ayaqqabıları nişanlı qızlara bayram və toy hədiyyəsi kimi aparırdılar. Ümumiyyətlə, XIX yüzillikdə Azərbaycanda gəlin köçməli olan hər bir nişanlı qıza oğlan evi tərəfindən gönədirilən nişan (toy) libası içərisində bir neçə cüt başmağın, uzunboğaz çəkmə və quşkeçənin olması vacib hesab olunurdu. [93]

Qərb bölgəsində quşkeçən, uzunboğaz və yarımboğaz, hündürdabanlı çəkmə növünə deyilirdi. Belə çəkmələrin üstü bəzən

safyandan, bəzən də tumac və meçindən tikilir, müxtəlif tikmə naxışlarla bəzədilirdi.

Əhali arasında Şirvanın “qaytarmaburun”, Gəncəbasarın isə yanları hörmə rezinli və ya adi aşılanmış göndən tikilmiş alçaqdabanlı, uzunboğaz çəkmələri geniş istifadə olunmuşdur. Bir qayda olaraq, boğazlığı qırmız, ayaqlığı isə yaşıl. Qara, göy rəngli dəriyə hazırlanan belə ayaq geyimi özünün formasına, materialına, tikilmə tərzinə görə Kazan tatarları arasında “içeki” adı ilə məşhur olan dabanlı, üstü tikmə naxışlarla bəzədilmiş qadın çəkmələri ilə tipoloji oxşarlıq təşkil edir. [94]

Təsərrüfat işləri zamanı qadınlar corab və badişın üstündən **çarıq** da geyirdilər. Qadın və kişi çarıqlarının tikilmə təzi və materialları arasında heç bir fərq olmasa da, qadın çarığı ölçüsünün kiçikliyinə görə seçilirdi. [95]

Ev şəraitində geyilən ayaqqabılar içərisində nisbətən yumşaq dəridən hazırlanan **“məst”** yüngül geyim növü olub, başlıca olaraq qara, qırmızı, tünd göy, yaşıl rəngli safyandan və tumacdən dabanlı tikilirdi. **“Çust”** isə həm şəhər həm də kənd qadınlarının başmağa nisbətən üstünlük verdikləri ayaq geyimi idi. Onun altı aşılanmış göndən, üstü isə müşkü və tumacdən hazırlanırdı. Çust, bəhs olunan dövrdə həm qadın həm də kişi ayaq geyimi olmuşdur.

Şəhərli qadınlar ev şəraitində daha çox **nəleyin və kəlik** geyməyə üstünlük verirdilər. Digər ayaqqabı növlərindən fərqli olaraq, nəleyin və kəliyin dabanı yastı olub, ev işləri görərkən daha rahat hesab edilirdi. İlin isti mövsümlərində imkansız qadınlar həyətin eşik (məişət) bölməsində ev işləri görərkən çox zaman ayaqlarına köhnəlmiş ayaqqabılardan dabanın kəsməklə düzəldilən “şap-şap”, “sürütmə”, “çəkələk” və s. geyir, toxunma yun corabın altına keçə və ya dəri tikib ayaqqabı düzəldərək istifadə edirdilər. Əksər hallarda isə ayaqyalın gəzməyə üstünlük verilirdi.

XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq iqtisadi-ticarət əlaqələrinin güclənməsi, əmtəə istehsalının artması, əhalinin maddi və mədəni həyat səviyyəsinin nisbətən yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq, qadın ayaq geyimlərinin də əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Fabrik istehsalı mallarının xalq məişətinə kütləvi sürətdə

daxil olması, Rusiya və digər Şərç ölkələri ilə ticarət münasibətlərinin genişlənməsi əhalinin ayaq geyimlərində tufli, səndəl, qaloş və b. geyim növlərinin üstün yer tutmasını zəruri etmişdir.

KİŞİ GEYİMLƏRİ

XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində azərbaycanlıların ənənəvi kişi geyimləri biçim üsuluna və tikiş texnikasına görə Ümumqafqaz səciyyəsi daşınmaqla, yalnız çox da böyük əhəmiyyəti olmayan lokal-məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Ənənəvi kişi geyimləri alt (can) və üst köynəyi, dizlik, çalvar, arxalıq, içlik (canlıq, cılıtqa, pambıqlı), çuxa, kürk, yapıncı, eləcə də müxtəlif formalı və adlı baş və ayaq geyimlərindən ibarət idi. XIX yüzilliyin 80-ci illərində Qazax qəzası Salahlı kənd əhalisinin kişi geyimlərindən bəhs edən B.Veniaminov yazırdı ki, onlar çit və ağdan tikilmiş köynək, ipək və onun üstündən tikilmiş yun arxalıq (kəmər və xəncərlə birlikdə), yun və ya mahud çuxa, yun başlıq və mahuddan tikilmiş şalvar, qoyun dərisindən papaq, başmaq. Kürk və yapıncı geyirlər. [96] Bu geyimlər gündəlik (iş paltar) və boğçalıq (xeyir-şər paltar) olmaqla iki dəstdən ibarət hazırlanırdı. Boğçalıq paltarlar qoymətli parçalardan tikilir, geyim elementlərinin çoxluğuna, təzəliyinə və s. görə gündəlik geyimlərdən fərqlənirdi. Burada bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan etnoqrafiyası elmində ilk dəfə olaraq xalq geyimlərimizin, qeyri-dəqiq olsa da təsnifatını verən görkəmli maarifçi-alim H.Zərdabi olmuşdur. O, azərbaycanlıların geyim dəstələrinin “alt paltar”, “uşaq paltar”, “səfər paltar” və “yuxu və yatacaq paltar”ndan ibarət hazırlandığını göstərirdi.

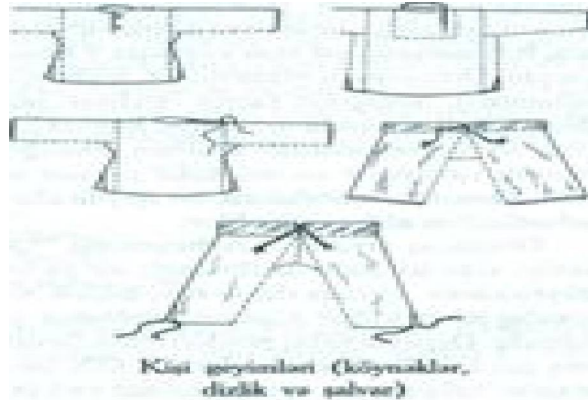
Kişi geyimləri həmçinin, əhalinin sinfi mənsubiyyətində, sosial vəziyyətindən, iqlim şəraitindən, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətindən və s. asılı olaraq da bir-birindən fərqlənirdi. Buna işarə edən B.F.Adler yazırdı ki, şəxsin cəmiyyətdəki sosial vəziyyəti geyimlərdə öz əksini tapan xüsusi tələblərlə müşayiət olunurdu. Belə ki, ovçu libası tacir libasına az bənzəyirdi; din xadiminin, şamanın, monarxın geyimləri öz biçim üsuluna və rənginə görə müxtəlif olurdu. Böyüklərin, uşaqların və qocaların da geyimləri eyni olmayıb, şəxsin cəmiyyətdə mövqeyini və yaş xüsusiyyətlərinin tələbləri ödənməli idi. [98] İqlim şəraiti Azərbaycanda mövsümi səciyyəli kişi geyimlərinin (kürk, başlıq, yun corab, yapıncı, ayaq şalı və s.) , sosial mənsubiyyət

isə din xadimlərinin geyimlərinin (əba, qəba, əmmamə, çəltarı və s.) formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Alt paltarları. Ənənəvi kişi alt paltarı alt köynəyi ilə dizlikdən (kişi tumanı) ibarət idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələrində fabrik istehsalı olan parçaların köndli məişətinə kütləvi surətdə daxil olduğu zamanadək ayrıca alt və üst köynəyi olmamışdır. Adətən, köhnəlmiş yamaqlı köynəklər altdan, təzə və bahalı parçalardan tikilən köynəklər isə üstdən geynilərdi. Necə geyilməsindən (altdan və ya üstdən) asılı olmayaraq, hər iki köynəyin biçim üsulu və tikiş texnikası eynilik təşkil edirdi.

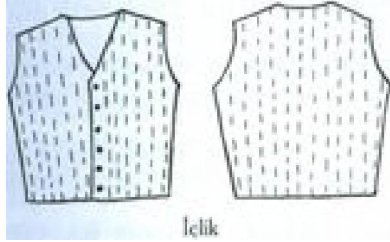
Kişi **alt köynəyi** bez, qalın ağ, midqal, batist (patisğa), humyun ağ, Tağıyev çiti, satin və s. parçalardan tikilirdi. Tuniki və kəsmə üsulla biçilən belə alt köynəyinin Azərbaycanda “düzyaxa” forması dəbdə olmuşdur. Adından məlum olduğu kimi, düzyaxa köynəyin

yaxası düzbiçimli olurdu. Onu tikmək üçün parçanı iki qatlayıb ortadan qövsvari boyun kəsiyi və düzünə yaxa kəsiyi açırdılar. Gövdə, yaxa və qollardan biçilən alt köynəyi tərs üzünə tikilərək hissələr bir-birinə

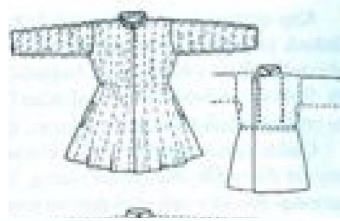
birdirilir və avand üzünə çevrilirdi. Tikiş prosesində müxtəlif tikiş növlərindən (“kökməmə” və ya “kökatma”, “basdırma” və ya “qıraqbasma”, “xırdasıriq”, “közəmə” və s.) istifadə edilirdi. Adətən, düzyaxa köynəyin qolları bilərziksiz (məcəsiz) tikilirdi. [99] Ensiz parçalardan tikilmiş köynəyin qollarının altına bir qayda olaraq, xışdək (qoltuqaltı) qoyulur, ələyinin yanlarında isə 10-12 sm ölçüdə çapıq saxlanılırdı. Yeniyetmələrin və nişanlı oğlanların alt köynəyinin boyunluğu və yaxa kəsimi müxtəlif motivli tikmə naxışlarla bəzədilirdi. Köynəyin yaxası ilgək-düymə, bəzən də rəngli ip-qaytanla bağlanırdı.

Kişi alt paltarının digər bir elementi də **dizlik** idi. Onu midqal, bez, çit, batist və s. parçalardan tikirdilər. Biçim üsuluna görə şalvara bənzəsə də şalvardan fərqli olaraq

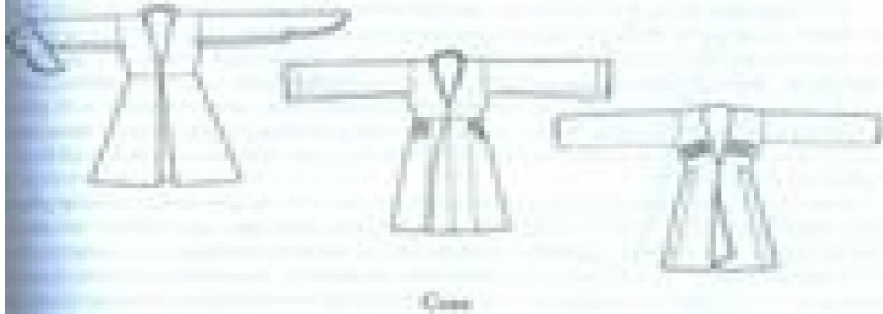

İçlik

dizlik bədənə dizə qədər kip tuturdu. Onu bir qayda olaraq iki balaq, nifə və miyançadan (tuman ağı) ibarət dörd hissəni bir-birə tikməklə hazırlayırdılar. Dizliyin qabağı bütöv olduğuna görə, dizliyi hər iki üzünə (arxasını qabağa bə ya əksinə) geymək mümkün idi. Bunun üçün nifənin qabaq və ya arxa tərəfində tumanbağı keçirmək üçün yarıq saxlanırdı. Dizliyin balaqları parça yerinə kvadrat biçimli miyança (xişdək, narvan, tuman ağı) vasitəsilə birləşdirilirdi. Dizlik belə nifədən keçirilən tumanbağı ilə bərkidilirdi.

Üst paltarları. Forma

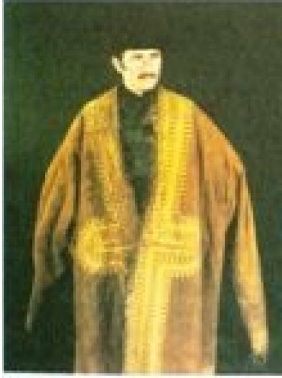
müxtəlifliyi, parça materiallarının çeşidi, rəng çalarlarının əlvanlığı, eləcə də azərbaycanlı kişilərin peşə, zümrə (sosial təbəqə) və ya yaş mənsəbiyyəti üst geyimlərində daha çox nəzərə çarpan xüsusiyyətlər olmuşdur. XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində kişi üst paltarları belə saxlanılan və çiyinə geyilən olmaqla iki qrupa bölünürdü. Birinci qrupa şalvar, ikinci qrupa isə üst köynəyi, içlik, arxalıq, çuxa, kürk, yapıncı və s. daxil idi.

Şalvarı yoxsullar yer hanasında toxunmuş “qılıcı şal”dan, Şirvan şalından (Zarat şalı, Əlvənd şalı), satınalma ləzgi şalından; varlılar isə

mahuddan, mändulədən, diaqonaldan və yekrəng ipək parçalardan tikirdilər. Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmış “xəsmə şalvar” zərif parçadan hazırlandığı və əyində qəşəng göründüyü üçün xalq yaradıcılığında tez-tez tərənnüm olunurdu:

Araz qırağında vardı talvarım,
Evdə göy çuxam var, xəsmə şalvarım.

Özünün biçim üsuluna və tikiş texnikasına görə dizlikə eyniyyət təşkil edən şalvar ondan uzun (topuğa qədər) və nisbətən enli olması ilə fərqlənirdi.

Belə şalvarın qabağı bütöv olmaqla bəzən ciblə də təhciz edilirdi. Qara, yaşıl, bənövüş, qırmızı mahuddan, şaldan və ipəkdən tikilən belə şalvarla əhali arasında “nifəli şalvar” və ya “musurmanı şalvar” kimi məşhur idi. Varlıların geydiyi qabağı yarıq şalvar “urusu şalvar” adlanırdı.

“Musurman şalvarı” ın bel yerinə nifə tikilirək oraya tumanbağı keçirildirdi. Tumanbağının uclarında qızılı və gümüşü güləbətın sapdan toxunmuş yaraşlıq qotazlar olurdu. Arxeoloji qazıntılar zamanı Azərbaycanda tumanbağı toxuyan dəzgahın qalıqlarının tapılması [100] burada əhalinin çox qədimlərdən nifəli şalvarlardan istifadə etdiyini təsdiqləyir. Qaba şaldan tikilmiş şalvarların paça yerinə “ağ” və ya “şalvar ağı” (naravan, miyança) tikilir, yun parça bədəni sürtməsin deyə, pambıq parçalardan astar qoyulurdu. “Musurman şalvarı” ayağı yəni (balağı) toğunun üstündə 10-12 sm ölçüdə çapıqla tamamlanırdı. Buraya rəngli-ip qaytan tikilirdi. Ümumilikdə isə şalvarın balağı geyilən ayaqqabının növündən asılı olaraq və ya ayaqqabının boğazlığına qabqarılır, ya da onun üstündə qalırdı. Zümrə mənsubiyyəti və peşə yönümü müxtəlif ola əhali arasında şalvar balağının hansı şəkildə qalmağında fərqli xüsusiyyətlər vardı. Məsələn, “maldarlıq və qismən də əkinçiliklə məşğul olan kəndlilər şalvarın balağını corab içinə salır və üstündən dolaq çəkirdilər. Xüsusilə də çobanlar dolağı dizə qədər dolayırdılar. Misgər, qabbağ,

dəmirçi, dülgər, həllac, şarbaz, bafayçı, çərçi, bəzzaz, tacir, çarvadar, habelə ziyalı və ruhani şəxslər şalvarın balağının açıq qoyurdular. Bu halda ayağa başmaq geyilirdi. Çox vaxt at belində gəzən əsilzadə dövlətli şəxslər uzunboğaz çəkmə geydiklərindən, şalvarın balağını çəkmənin içinə salırdılar. Varlı gənclər əksər hallarda yaşıl rəngli ipək parçadan şalvar geyərmişlər. Başmaq geyən gənclərin şalvarının balağı çox vaxt bafta ilə tikilirdi.” [101] Etnoqrafik ədəbiyyatda Şirvan bölgəsinə aid edilən bu xüsusiyyətlər bütün Azərbaycan bölgələri üçün xarakterik hesab edilə bilər.

Yağmı

Dizlik kimi, “musurman şalvar”ın həm qabaq, həm də arxa hissəsində (nifə yerində) tumanbağı keçirmək üçün yarıq qoyulurdu. Bu isə şalvarı hər iki üzünə geyməyə imkan verir və istifadə müddəti uzadırdı. Maddi cəhətdən imkanlı olan şəxslərin iqtisadi durumunun onların şalvarlarının dizlərindən müəyyənləşdirmək olurdu. Belə ki, daha çox ət yeməklərinə (sac qovurması, içalat qovurması və s.) üstünlük verən maldar elatlar əllərinin yağının şalvarın dizinə çəkib onun işıldadırdılar. Şalvarın dizi yağlaşov olan hər bir kəsin maddi imkanları da yüksək qiymətləndirilirdi.

XIX-yüzdilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq iqtisadi-ticarət əlaqələrinin daha da genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda qabağı yarıq “urusu” şalvarlar, Aropasayağı biçim tərzli “qalife şalvar” lar də dəbdə olmuşdur.

Özünün biçim üsuluna və tikiş texnikasına görə kişi alt və üst geyim növləri bir-birindən fərqlənməsə də, rəng əlvalığına, parça materialına, bəzək çeşidlərinə, boyunduruqlu və bilərzikli tikilməsinə görə üst köynəyi fərqli xüsusiyyətlər daşıyırdı. Tunki (qatlama) və kəsmə (doğrama) üsulu ilə biçilən kişi üst köynəklərinin Azərbaycanda “düzyaxa”, “çəpyaxa” və “mindoylu köynək” olmaqla forması xüsusilə geniş yayılmışdı. “Düzyaxa” formalı kişi üst geyim köynəyi eyni formalı alt köynəyinin tam oxşarı idi.

“Çəpyaxa” köynəyin yaxa kəsiyi, birincidən fərqli olaraq, adətən boğazına sol tərəfindən döşün üstünə doğru açılırdı. Boyunluqlu və

köbəli tikilən belə köynəyin boğazı bir ədəd ilgək-düymə ilə bağlanırdı.

“Mindoylu köynək” yaxa kəsiyi çiyində olan köynəyə deyilirdi. Belə köynəyin yaxa kəsiyi sol çiyinin üzərindən qol yerinə kimi uzanır və qaytanla bağlanırdı. [102] Əvvəlki iki köynək formasında fərqli olaraq bu köynəyin bir üstün cəhəti var idi ki, onu istənilən tərəfə geyməklə, uzun müddət istifadə etmək olurdu.

Kişi üst köynəkləri şilə, qədək, çit, fay, qanovuz, atlas, mahud, məxmər və b. parçalardan biçilib tikilirdi. Xüsusilə evlənməyə hazırlaşan gənclərin bəylik

köynəkləri zövqlə və yüksək diqqətli biçilib tikilir, boyunluğu, yaxalıq, bilərziyi baftaya tutulurdu. Nazik və zərif ipək parçalardan tikilən nifəli şalvarın ətəyi köynəyin içinə salınır, qalın parçalardan tikilən köynəyin ətəyi isə şalvarın üstündə azad buraxılırdı. Bu zaman hökmən beli qayıqla bağlayırdılar. Düzyaxa və çəpyaxa köynəklər Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələri üçün xarakterik olsa da, mindoylu köynək əsasən Gəncəbasar və Qərb bölgələrində daha çox istifadə də olmuşdur. Belə köynəklər kürək, sinə, yaxalıq, boyunluq, qoltuqaltı qol, bilərzik, cib kəsiyi və cib qapağından ibarət biçilib tikilirdi.

Keçmişdə köynəyin üstündən geyilən kiş içliyi (işdik) Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinə “canlıq”, “qalınça”, “sarlıqlı”, “pambıqlı”, “cılıtqa”, “can arxalıqı” və b. adlarla məlum idi. Onu qədək, şilə, satin, həmçinin əldə toxunma çaladan tikir, içərisinə astar qoyurdular. Adətən, iki sinə və kürək hissələrindən biçilən içliyin uzunluğu qurşağa qədər olurdu. İçliyi tikmək üçün biçilmiş hissələrin üzərinə nazik yun və pambıq qatı döşəyib, astar çəkir və üzlə birlikdə sırtıq vururdular. İçliyin yaxası boğaz yerindən aşağı düz biçilərək açıq olur, oraya ilgək-düymə tikilirdi. İçlik əksər hallarda qolsuz olurdu.

Bəzən müstəsan hal olaraq qolcaların və xəstə kişilərin içliyi qollu tikilirdi. Biçim tərzində və tikiş texnikasında böyük oxşarlıq olan kişi içliyi ilə qadın zımvısı mövsümi səciyyəli geyim tipi kimi istifadə olunurdu.

Milli-ənənəvi kişi geyim kompleksinin təkib hissələrindən biri də **arxalıq** idi. Onu, adətən, soyuq vaxtlarda içliyin üstündən və çuxanın altından, isti mövsümlərdə isə birbaşa köynəyin üstündən geyirdilər. Kişi üstü geyim elementləri kimi arxalıq hələ “Kitabı- Dədə Qorqud” dastanından məlum olur. Dastan qəhrəmanlarının geyimləri içərisində adı çəkilən “qaftan” tipoloji cəhətdən arxalığa çox yaxındır. Azərbaycanın Abşeron etnoqrafik bölgəsində “don” adlandırılan arxalıq eyni adla, bəzən də “beşmet” , “zəpun” adı ilə Şərqi Avropada, Voqaboyu, Qafqaz, Cənubi Qafqaz, Sibir tatarları, qabaq və Orta Asiya xalqları arasında da geniş yayılmışdır. Maraqlıdır ki, biçim üsulu və tikiş texnikasının müxtəlifliyinə baxmayaraq, gürcü, erməni və Dağıstanın bir çox xalqları da bu geyim tipini arxalıq adlandırmışlar. [103]

Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, araşdırılan dövrdə kişi arxalıqları yaxa kəsiyinin quruluşuna görə “döşüaçıq”, “önürlü” (çarpaz və ya aşırımlı, döş yaxası iki sıra düyməli) və (düzyaxa və döş yaxası bir sıra düyməli); qollarının biçiminə görə “bütöv, “atmaqol”, “qolçaqlı”; əmək quruluşuna görə isə “büzməli” və “çinli”(kəmərçin) olmaqla müxtəlif variantlarda biçilib tikilirdi. Biçmə üsulundan asılı olmayaraq bütün arxalıqlar iki ədəd döş, iki qol, kürək, iki qoltuqaltı, boyunduruq və əkət olmaqla 9 hissədən hazırlanırdı. Arxalıqların hamısı astarlı olurdu. Onu əsasən əbrişim, çit mahud, atlas, satin, əl şalı (belə arxalıq “şal arxalıq” adlanırdı), həmçinin fabrik istehsalı olan satınalma yun və ipək parçalardan tikirdilər. Əhali arasında məndülə, kəşmir, alaca, aksamit, altabas, zərbaft, midqal və s. kimi parçalardan tikilmiş arxalığa da rast gəlmək olurdu. Bu parçalar karvan ticarəti vasitəsilə və müxtəlif şəxslər tərəfindən səfərlər zamanı ölkəmizə gətirilirdi. Məsələn, məndüləni, bir qayda olaraq, ziyarətə gedənlər Kərbəla, Məşhəd və b. şəhərlərdən alıb gətirirdilər.

Döşüaçıq arxalıq Azərbaycanda “qarabağ xanlığı” kimi tanınırdı. Onun yaxa kəsiyi sinə üstündə düzbucalqı və ya oval formada

biçilir, qurşağa qədər düymələnir, qolları dekorativ-bəzək xarakteri daşıyan qolçaqla tamamlanırdı. Bu arxalıq növü kübar ailələrin, mötəbər şəxslərin, varlıların geyim dəstində əsas yer tutdururdu. Digər arxalıq növlərindən fərqli olaraq, döşüaçıq arxalıq daha erkən yaranmış geyim növü hesab olunur. XIX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq bu biçimli arxalıq xalq geyim kompleksinin tərkibinə daxil edilmişdir.

Önürlü (şarpaz və ya aşırımlı) arxalıq gövdə, qol və tək hissələrindən ibarət biçilib-tikilirdi. Adətən, qurşaq yerinə kimi bədənə kip yapşır, əmək hissəsi isə büzəmli olaraq gövdəyə birləşdirilirdi. Arxalığı geyərkən onun döş hissəsi bir-birinin üstünə çarpaz şəkildə aşırılır, qurşaq yerinə kimi düymələnirdi. Belə arxalığın üstün cəhəti onun uzun müddət geyimə yararlı olmasında idi. Əgər döş çarpazlarından birini rəngi solardisa, onda digər çarpazı üst hissəyə keçirib ilgək-düymə və ya çarpaz-çarışqalarının yerini dəyişməklə yaxasını bağlamaq mümkün idi. Belə arxalıq həm də sinə nahiyəsini isti saxlayırdı.

Önürsüz (düzyaxa) arxalığın yaxası isə düz biçilir, qurşağa qədər gümüş düymələrlə düymələnirdi. Bəzən düymə əvəzinə çalkemir (çarışqa) adlanan qarmaqlardan istifadə edilirdi. Belə arxalıq nisbətən ucuz başa gəldiyindən, xalq arasında geniş istifadə olunmuşdur. Adətən, xeyir-şər paltar dəsti üçün nəzərdə tutulan arxalığın astarı və qolçaqları əlvan parçalardan hazırlanırdı ki, bu da toy rəqsləri və məişət oyunları zamanı göz oxşayır, kiçi görkəminə xüsusi rəvnəq verirdi. Yaşlı kişilərin arxalığı tünd, gənclərin və evli cavanların isə arxalığı açıq rəngli parçalardan hazırlanırdı. Mürəkkəb biçim üsuluna və tikiş texnikasına malik olduğu üçün arxalığı, bir qayda olaraq, dərziyə sifariş verirdilər.

Azərbaycanda dağlıq və dağətəyi bölgələrində “sırıqlı arxalıq” adlına kişi geyim növü geniş yayılmışdı. Bu arxalığın fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, onun içərisinə nazik təbəqə yun və ya pambıq döşəyərək astar çəkir və sıx şəkil də sırtı vururdular. Adətən, mövsümi səciyyəli geyim növü olan arxalıq yaşlı kişilərin geyim növü idi. Soyuq vaxtlarda cavanlar tərəfindən də geyilən belə arxalıq bayatılarda təənnüm olunurdu:

Arxalıǵı sıx sırıq,
Büzməsi beldən buruq.
Kim sevdi, kim apardı,
Kim qalıd boynu buruq. [104]

Arxalıǵın üstündən, bir qayda olaraq, mötəbər şəxslər, rühani, tacir və baqqallar qurşaq dolayır, kasıblar qayış-kəmər, varlılar isə qızıl kəmər, gümüş təkbənd bağlayırdılar.

Kişi qurşaqları və yerhanasında zərif quzu yunu ipindən toxunur, ya da parçadan tikilirdi. Ortayaşlı kişi qurşağının eni təxminən 2-3 qarış, uznuluğu isə 3-4 arşın olurdu. Müxtəlif əhali təbəqələrinin bağladığıları qurşağın rənginə görə ayırmaq mümkün idi. Belə ki, varlılar Kirman şalından hazırlanmış ağ qurşaq, din xadimləri yaşıl, yoxsul və ortabab əhali təbəqəsi isə qonur, qəhvəyi və qara rəngli qurşaq bağlayırdılar.

Qadın kəmərlərindən fərqli olaraq, kişi kəmər və qayış və təkbəndləri əməli əhəmiyyət daşıyırdı. Bir qayda olaraq, kəmərdən xəncər asılır, içərisinə tütün, çaxmaq, çaxmaq-qov və s. qoyulan dəri və parçadan tikilən kiçik torbalar bənd edilirdi. Tacir-tüccar əhlinin kəmərləri isə xüsusi əndazə ilə düzəldilib üzlə astar hissəsinin arası boş saxlanılırdı. Oraya qızıl sikkələr doldurulurdu ki, bu da qarətçilik mülahizələrini aradan qaldırmaq üçün düşünülmüşdü. Çünki keçmişdə tez-tez karvan və dəvə nəqliyyatı qarətçi hücumlara məruz qalırdı.

Kişi geyim dəsti içərisində üst geyim növü kimi çauxa müühüm yer tuturdu. Azərbaycan ərazisində çuxanın qədim növü olmasını “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı təsdiq edir. Nabranda çuxanın “adi” və “doqquzlama çuxa” olmaqla iki forması haqqında məlumat verilir. [105]

Biçim üsuluna görə, Ümumqafqaz səciyyəli olan çuxalar bir-birindən yalnız müəyyən lokal xüsusiyyətlərinə və adlarına görə fərqlənirdi. Cənubi Qafqazda geniş yayılaraq qurşağa qədər düymələnən erməni [106] və gürcü çuxalarından (çoxaxaloxi) [107] fərqli olaraq, Azərbaycan çuxlarının yaxası düymələnmir (və ya

müstəsna hallarda bir çarpaz və ilgək-düymə ilə düymələnir üstündən qurşaq vurulmurdu. [108]

XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində azərbaycanlıların istifadə etdiyi çuxalar ətəyinin formasına görə “büzməli” (kəmərçin), “çinli” (kahli), “büzməli- çinli”; qol yerinin formasına görə isə “qoltuqaltı və “qoltuqsuz” (“atmaqol”) olmaqla müxtəlif variantlarda mövcud olmuşdur. Bundan başqa, Naxçıvan və Qarabağ bölgəsi üçün xarakterik olan oyma yaxalı çuxalar, eləcə də döş hissəsinə vəznə qoyulan və ətəyi qısa “vəznəli çuxa” (“çərkəzi çuxa”) da xalqın geyim dəstində mühüm yer tutmuşdur. Maraqlıdır ki, Naxçıvan bölgəsində, xüsusilə Ordubad da oymayaxalı kişi çuxası “küləcə” və ya “katibi” adlanmışdır. [109]

Adlarındakı fərqi müxtəlifliyinə baxmayaraq, çuxalar, adətən, bədən (gövdə), əmək və qollardan ibarət olmaqla biçilib–tikilir, uzunluğu dizdən aşağı olurdu. Şirvanda geniş yayılmış “düzdəmə çuxa” dan fərqli olaraq, Gəncəbasar və Qərb bölgəsi əhalisinin büzməli çuxasının qabaq hissəsi boyvəboy deyil, bədən və ətkdən ibarət biçilirdi. Büzməli çuxanın ətəyi bədənə birləşən yerdə büzülərək bel yerinə tiklirdi.

Çinli çuxanın ətəyi, adından göründüyü kimi, çinli düzəldilirdi. Buna görə də çuxanın ətəyi yuxarıdan aşağıya doğru getdikcə enlənirdi. Çuxanın tikilmə tərzindən asılı olaraq, çinlərin sayı da müxtəlif olurdu. Adətən, 6,8 və 9 çinli çuxalar daha çox sifariş verilir.

Həm büzməli, həm də çinli tikilən çuxalar arxa tərəfdən büzməli, iki yan tərəfdən isə çinli olurdu.

Varlıların gündəlik geyimi olan “vəznəli çuxa”nın döş hissəsinin hər iki tərəfinə vəznələr tikilirdi. Əvvəllər əməli əhəmiyyət kəsb edən vəznələr (ondan patrondaş kimi istifadə olunurdu) sonralar dekorativ-bəzək səciyyəsi daşmışdır.

Çuxalar, həmçinin qollarının quruluşu və onun gövdəyə birləşmə tərzinə görə də bir-birindən fərqlənirdi. Adətən, qollar bütöv çəkildə biçilirdi. Bu zaman çuxanın qolları biləyə doğru getdikcə daralır, ya da enlənirdi. Qollar bəzən qoltuğun altından başlayaraq biləyə qədər açıq saxlanılırdı ki, buda dekorativ-bəzək məqsədilə edilirdi. Belə çuxa “atmaqol çuxa” adlanıb, qol kəsiyinin ucları oval və ya düz kəsilmiş qolçaqlarla tamamlanırdı. Soyuq vaxtlarda ataqol çuxanın qolları

buarda qoyulan ilgəklərə çalkeçir qaytan keçirməklə biləyə qədər bağlayırdılar.

Çuxa yun şaldan, mahuddan, qəsdərdən, tirmədən və b. başqa parça növlərindən tikilir, adətən gövdə və qollarına, bəzən də hər yerinə yumşaq ipək və pambıq parçadan astar qoyulurdu. Əhali çuxanı yaş səviyyəsinə görə. Açıq və tünd parçalardan tikdirirdi. Bir qayda olaraq cavanların çuxası qısa ətkli, açıq rəngli, yaşlılarınki isə tünd rəngli parçalardan hazırlanırdı. Çuxanın qol astarı xoş görünmək üçün gözoşşayan parçalardan qoyulurdu. Onun qol kəsikləri, yaxası, ətəyi güləbətənlə bəzədilir, müxtəlif qızıl bafta və sərməyə tutular, başqa parçalardan köbə ilə haşiyələnərdi. Şirvan bölgəsi üçün xarakterik olan digər bir el adətincə isə toy çuxası arxalığın rəngi ilə uzlaşdırılırdı. Adətən, arxalıq açıq rəngli olduqda, çuxa tünd parçadan və ya əksinə tikilərdi. Ağ çuxa- ağ günün, xoş güzəranın, qara çuxa isə iqbalın, bəxtin yatması, qara günün başlanması, güşəşinlik kimi mənalandırılırdı. Çuxanın növünə, tikildiyi parçanın dəyərində görə şəxsin sosial mənsubiyyətini və iqtidarını müəyyən etmək mümkün olurdu.

Mövsümi səciyyəli kişi geyimləri arasında bir neçə aşılı qoyun dərisindən tikilən kürk də əhəmiyyətli yer tuturdu. Azərbaycanda kürkün müxtəlif biçim üsulu ilə hazırlanan “kaval kürk” (buna bəzi etnoqrafik bölgələrdə “sallama kürk” və ya “üzlü kürk” də deyirdilər) və geyinmə kürk (“çoban kürkü”) kimi iki növü geniş yayılmışdı. Əsasən maldar elatların geyim növü olan geyinmə kürk 4-5 qaba aşılanmış qoyun dərisindən kустar üsulla hazırlanır, tikişləri kobud olur, üzərində heç bir bəzək-naxış elementi olmurdu. Çox zaman belə kürklər əhalinin özü tərəfindən biçilib-tikilirdi.

Kaval kürk isə yeksək keyfiyyətlə zərif aşılanmış 9-10 qoyun dərisindən yunu içəri olmaqla biçilib-tikilir, dekorativ bəzək səciyyəsi daşıyan qolları və ətəyi topuğa qədər uzun olurdu. Qolları bütöv (aldadıcı, yalançı) olduğundan, onu çiyinə salmaqla geyirdilər. Kaval (sallam) kürk varlı zümrələrin və şəhər əhalisinin geyim dəstinə daxil idi. Belə kürklərdən zəvvar və çarvadarlar səfər zamanı yatacaq kimi də istifadə edirdilər. Bu geyim növünün varlı zümrələrə aid olması Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmış “kürküm var, mülküm var!” – deyəmi də təsdiq edir. Xalq arasında kaval (sallama) kür daha çox

“Xorasan kürkü adı ilə məlum idi. Onu Xorasana, Məşhədə, Ərdəbilə, Kərbəlaya gedən zəvvarlar gətirirdilər. Bundan başqa, belə kürkü Ön Asiyadan gətirilən zərif aşılanmış dəridən yerli sənət mərkəzlərində (Gəncə, Şuşa, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan və s.) sifarişlə işləyən usta-kürkcülər də hazırlayırdılar. Bir qayda olaraq, kürkün üzünü onun geyənin yaş mənsubiyyətinə uyğun olaraq qırmızı, sarı, qara, qəhvəyi rənglərlə boyayırdı və əlvan rəngli ipək saplarla naxışlayırdılar. Kürk uzun zaman istifadəyə yararlı olduğundan, onu qiymətli hədiyyə kimi əziz qonağa, hörmətli şəxslərə bağışlayırdılar. Kürk həm də miras kimi atadan oğula qalırdı.

XIX yüzillikdə Azərbaycanın Bakı, Gəncəbasar, Şirvan, Şəki və Qarabağ bölgələri əhalisinin varlı zümrələrinin bayramlıq geyim dəstində nadir hallarda xəzdən tikilmiş kürk də təsadüf edilirdi. “Xəzəzəmi” adlanan belə kürk növü tarixən digər türkdilli xalqların da istifadəsində olmuşdur. M.Kaşğarlı tərəfindən XI əsrdə yazılan “Divani lüğət-it-türk” əsərində qeyd olunur ki, türklər arasında “içmək” adlanan quzu dərisindən tikilən kürklər geniş yayılmışdı. Onlar həmçinin samur və sincab dərisindən də kürk geyirdilər. Türklər sincaba “tiğün” samir isə (kişi) deyirdilər. Bunların dərisindən tikilən kürk isə “içuk” adlanırdı. [110] Heç şübhəsiz ki, XI əsrdə geyilən “içuk” ilə XIX əsrin “xəzəzəmi” tipli kişi üstü geyimləri arasında tipoloji oxşarlıq olmuşdur.

Maldar əhali arasında üst geyim növü olan yapıncı da geniş istifadə olunurdu. Ümumqafqaz səciyyəli bu geyim növü haqqında A.S.Piralov yazırdı ki, qafqazlı kişi geyimlərinin üst növü olan yapıncı onun at belində keçirdiyi bütün həyatının yol yoldaşı idi. Qafqazlı kişinin yapıncısız təsəvvür etmək olmazdı. [111]

Yağış və qar suyunu keçirməyən, insan orqanizmini soyuqdan, küləkdən və bürküddən yaxşı qoruyan yapıncıdan köçmə həyat tərzini keçirən əhali həmçinin yoğan-döşək kimi də istifadə edirdi. Azərbaycanın Şirvan, Quba-Xaçmaz, Qarabağ, Naxçıvan, Şəki-Zaqatala, Gəncəbasar və Qərb bölgələrində geniş istifadə olunan yapıncının “qabardini” (tüksüz), “knyazı” (saçaqlı) və “qartı” (çoban yapıncısı) olmaqla üçü növü yayılmışdı. Naxçıvanın dağlıq bölgələrində (Şahbuz, Ordubad) saçaqlı yapıncı “eşmə yapıncı” adı ilə də tanınırdı.

İrəvan quberniyasında ona “kəpənək”, Muğan bölgəsində isə “bürünmə” deyirdilər.

Yapıncının materialını kəndbəkənd gəzərək keçə salan həllaclar hazırlayırdılar. Biçim üsuluna görə, sadə yapıncını material əldə edən hər kəs özü timəyi bacarırdı. Bunun üçün düzbucaqlı şəkildə salınmış küçənin hər iki çiyin üstünü təs üzünə tikərək avandına çevirir və boyun yerinin yarım dairə şəklində kəsirdilər. Yapıncının ətəyi, boynu, yaxa kəsiyi, calaqları sürütülüb didilməsin deyə, oraya dəridən, tumacdan, bəzən də meşindən köbə tuturdular. Yaxası havada üzü küləyə doğru gedən zaman, külək yapıncını yellətməsin deyə, onu tərs üzünə çevirib geyirdilər. Bu zaman yapıncının yaxa kəsiyi arxada qalırdı.

Növündən və keyfiyyətindən asılı olaraq yapıncı müxtəlif sosial zümrələr tərəfindən geyilirdi. Adətən, ağ və qara rəngli knyazı (saçaqlı) yapıncıları bəy-mülkədar və qolçomaq zümrəsi. Qabardını (saçaqsız) yapıncıları sərkər və kəlladardlar, qartını isə çobanlar geyirdilər.

Naxçıvan bölgəsində və İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasının azərbaycanlı əhalisi arasında keçədən hazırlanan kişi üst geyim növü –xillik (xıllıx) da geyilirdi. Materialı güzəm yunundan hazırlanan nazik keçədən ibarət olan xilliyin dağətəyi ərazilərdə silindirik-qutu, dağlıq ərazilərdə isə konusvari-çətiri növləri yayılmışdı. Yapıncıdan fərqli olaraq, xillik gödək olur (baldıra qədər), çiyinlərində qol keçirməsi üçün “qol yarığı qoyulur, boğazın alıtna bir ədə ilgək-düymə bağlanırdı. Xillik mövsümi səciyyəli geyim növü kimi maldar elatların geniş istifadəsində olmuşdur. [112]

XIX yüzilliyin sonlarında Zaqatala dairəsi əhalisi arasında keçədən xüsusi əndazə ilə biçilib-tikilən, qısaqol, tyaxası açıq üst geyim növü olan “çopos” da geniş yayılmışdır. [113]

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda əba, qəba, çübbə, ərəbi don, kəyani don, xirqə və s. kimi kişi üst geyim növlərində istifadə olunmuşdur. Sosial-mənsubiyyət nöqtəyi nəzərindən rühanilərə (molla, seyid, axund, dərviş, əfəndi, müfti və s.) məxsus olan belə geyimlər biçim üsuluna, materialına, rəng çalarına, geymə tərzinə görə digər kişi geyim kompleksindən əsaslı surətdə fərqlənmişdir.

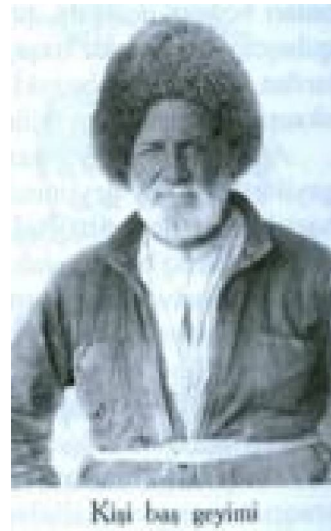
Azərbaycanda təsrüfat və peşə məşğuliyyətinin yönümündən asılı olaraq bir sıra geyim elementləri də mövcud olmuşdur. Belə ki, sənətkarlar və tacirlər parçadan, eləcə də dərinədən hazırlanan önlük və döşlüklərdən, biçinçilər qolçaqdan və taxtadan (bəzən göndən) hazırlanan barmaqçalıqdan, arıçılar qabağı torlu xüsusi papaqdan, Lənkəran bölgəsində bicara (çəltik biçininə) gedənlər isə palçığa bulaşmamaqdan örtü tünükə və dasavnadan istifadə edirdilər.

XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində azərbaycanlıların xüsusi “yot paltarı” və “matəm libası” olmamışdır. Adətən, toy paltarını gözoxşayan bahalı parçalardan tikilir və təzə olması ilə fərqlənirdi. “Matəm libası” isə berrəng tünd parçalardan (qara, tünd göy, palıdı) hazırlanırdı.

Baş geyimləri. Ənənəvi kişi geyim kompleksinin mühüm elementlərindən biri də baş geyimlərdir. Xalq arasında papaq həmişə, şərəf, qeytə və namus simvolu kimi dəyərləndirilmiş, icitmai yerlərdə, ailədə başıaçıq gəzmək qəbahət sayılmış, papağın itiriləmsi və ya oğurlanması, təkcə şəxs deyil, onun mənsub olduğu nəslin də təhqir edilməsi hesab olunmuşdur. Azərbaycanlı kişilər namazqabağı dəstəmaz ayını istisna olmaqla nə süfrə başında nə də gecə yatağında başıaçıq olmağı qəbul etməmişlər. Yataq zamanı papağ dəyişdirilərək gecə papağı ilə (şəbküləh) əvəz olunmuş, yada başa sarıq bağlanmışdır. Buna görə də XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda kişi baş geyimlərinin məhəlli-etnik xüsusiyyətlərinə, formasına, materialına, geymə tərzinə, dəyərinə və hətta rənginə görə fərqlənən çoxlu növləri olmuşdur.

Ənənəvi kişi baş geyimləri müxtəlif növ materiallardan (dəri, keçə, parça) hazırlanmaqla, həm tikili, həm də bağlama formasında olmuşdur. Tikili baş geyimlərinə müxtəlif formalı və adlı dəri keçə papaqlar, araçqın, (təsək və yaxud tərrik), başlıq; bağlama baş geyimlərinə isə baş dəsmalı (sarıq), çalma və əmmamə daxil edilmişdir.

Baş geyimləri içərisində yerli qoyun dərilərindən hazırlanmış papaqlar

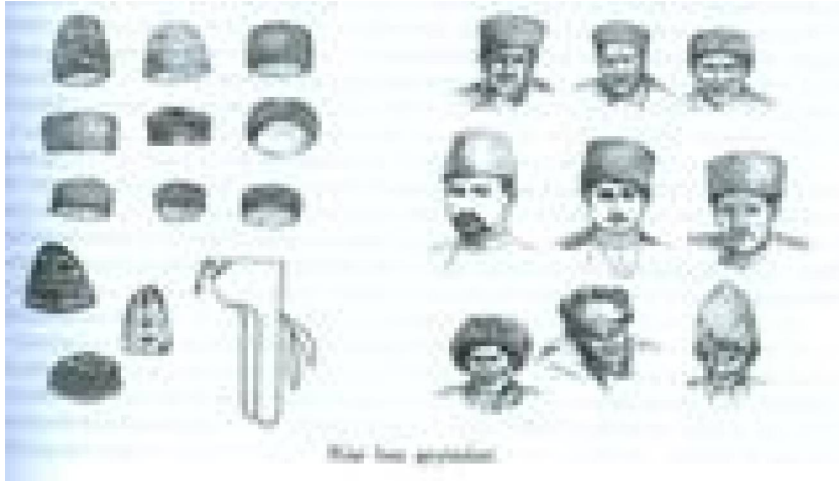

Kişi baş geyimi

xüsusi üstünlük təşkil edirdi. Lakin bununla belə, varlı şəxslər öz papaqlarını Krım və Orta Asiyadan gətirilmə qaragül dərisindən tikdirirdilər. Yerli əhali arasında bu dəridən tikilən papaq “Buxara papaq” adlanırdı. Qaragül dərisinin rənginə müvafiq olaraq “Buxara papaqlar” qara (ərəbi papaq), çal, (Şirazi papaq və ya çalpapaq) və qızılı və yaxud gümüşü (sür papaq) kimi müxtəlif adlarla məlum idi. Bu cür papaqların başlıca müştəriləri bəylər, əsilzadələr, qoçular, varlı tacirlər və s. idi. Yerli bөрkçü ustalar tərəfindən tikilən bu papaqlar öz formasına görə həm də “daqqa papaq”, və ya “qələmi papaq” olmaqla iki qrupa ayrılırdı. Daqqa papaq əksərən qaragül dərisindən, bəzən də yerli körpə quzu dərisindən ülgü əsasında biçilib-tikilirdi. Papaq gövdə, tərək və astandan ibarət olurdu. Onun tərkibini (üst hissəsini) çox vaxt parçadan deyil, tumca və ya aşıllı dərindən tikirdilər. İlin fəsillərindən asılı olaraq papağın astarı yun və ya pambıq parçadan qoyulurdu.

“Qələmi papaq” yastı formalı “daqqa papaq” dan fərqli olaraq bütöv dəridən hündür şiş papaq formasında tikilirdi. Şirvan əhalisi arasında ona “şıkarı papaq”, “qacarı papaq” və “qoçu papaq” da deyirdilər.

Quba-Xaçmaz bölgəsində başı yuxarı çevrilmiş kəsik konusu

xatırladan “kazak papağı”, “ləzgi papağı”, “çərkəzi papaq”, “noqay papağı”; Lənkəran-Astara gölgələrində isə bütöv qoyun dərisindən hazırlanan “ğijina kuli” (dəri papaq) və enli liğ (həsir) qayçılarının bir-

birinə tikməklə hazırlanan, daha çox yayda geyilən “zənbilə kuli”(zənbilli papaq) xüsusilə dəbdə olmuşdur.

Şiş papaq. Bütöv konusu xatırladan belə papağı ayrı-ayrı diri hissələrindən biçib-tikirdilər. Bunu üçün lazımı ölçüdə biçilmiş hissələri saxsı iynəsi ilə tərs üzünə tikdikdən sonra astar çəkir və avand üzünə çevirirdilər. Papağın astarına sıırıq vurulurdu. Şiş papaq ən çox qara və ağ rəngli saçaqlı quzu dərisindən tikilirdi. Onun saçaqlarını xüsusi alətlə burub qıvrımlayırdılar. Azərbaycanın Quba bölgəsində bu cür papaq “qarmuq papaq”, Şirvanda “Zərnəva papağı”, “Qəbələ papağı”, “züllə papaq”, “molla papağı”, Qərb bölgəsində “armudu papaq” və “ayrım papağı” adlanırdı.

Şələ papaq. Kəsik konus formasında tikilən belə papaqlar da saçaqlı olur, üst hissəsi tünd rəngli parçadan “tərk” salınırdı. Papağın astarı da eyni rəngli parçadan hazırlanmaqla, dəri ilə birgə sınırdı. Mövsümdən asılı olaraq, şələ papağının astarı yun və pambıq parçadan çəkilirdi. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində belə papaqlar “çapıq papaq”, “zağarlı papaq”, “yastı papaq”, “yappa papaq”, “qarabağ papağı”, “motal papaq”, “ğijna kuli, “dəyirmi papaq”, “çoban papağı”, “qırmızı papaq” və.s adlarla məşhur idi.

Azərbaycanda geniş istifadə də ola kişi papaqları etnik və məhəlli xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdilər. Belə ki, burada “Ləzgi papağı”, “Noqay papağı”, “Ayrım papağı”, eləcə də “Buxara papaq”, “Kırım papağı”, “Şirazi papaq”, “Qarabağpapağı”, “Qəbələ papağı”, və s. əhlinin geniş istifadəsində idi.

Aşıqların geydiyi silindirik formalı “aşıq papağı” Azərbaycanın Gəncəbasar, Şirvan, Göyçə, Gədəbəy bölgələrində dəbdə olan ağappaq növü idi.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda dəridən hazırlanan kişi baş geyimlərinin çeşidi rəngbərəng, ona olan tələbat isə çox böyük olmuşdur. Bu səbəbdən də burada papaqçılıq sənəti geniş inkişaf etmişdir. XIX yüzilliyin 50- ci illərində Bakı, Yelizavetpol, Lənkəran, Quba, Nuxa, Şamaxı, Şuşa, Naxçıvan kimi iri sənət mərkəzlərində 650 nəfərədək papaqçı-usta işlənməmişdir ki, onların da 235 nəfəri yalnız Nuxada cəmlənmişdir. [114]

Kişi baş geyimlərinin bir növü də “başlıq” idi. Onu, adətən, soyuq və boranlı havalarda uzaq səfərə çıxanlar və dağ şəraitində yaşayanlar papağın üstündən geyirdilər. Başlıq, əsasən sıx toxunuşlu yun parçadan (şaldan), mahuddan, ən qiymətli isə dəvə yunundan hazırlanırdı. Bu cür baş geyimini kəlləlik (başlıq və iki qulaqcıqdan ibarət biçib-tikirdilər. Başlığın qulaqcıqları uzun olduğundan geyinən zaman onları boğaza dolayıb, düyünləyib arxaya (kürəyə) atırdılar. Qiymətli başlıqların qulaqcıq astarını göz oxşayan rəngli parçadan tikir, təpəsində isə rəngbərəng saplardan düzəldilmiş bəzəkli qotaz qoyudular. Başlıq təkcə Azərbaycan üçün deyil, əksər Qafqaz xalqları üçün də səciyyəvi baş geyim növü olmuşdur.

Araqçın (təsək və yaxud tərrik) [115] papaq, çalma və əmmamənin altından geyilən kişi baş geyiminə aid idi. Araqçın saya və naxışlı olmaqla iki formada hazırlanırdı. Saya araqçınlar, bir qayda olaraq, altdan geyilir, bəzəkli araqçınlar isə sərbəst olaraq başa qoyulurdu. Azərbaycanda tikilən və başı sərin xaslolan araqçın Orta Asiya araqçınından fərqli olaraq, dördkünc deyil, dairəvi (girdə) formada biçilib-tikilirdi.

Araqçın baş geyim növü kimi Azərbaycanın hər yerində eyni cür yayılmamışdı. Belə ki, onu Qərbi bölgəsində ən çox İrandan gəlib ayırım kəndlərində çərçilik edən və Simens qardaşlarının misərtimə zavodlarında işləyən azərbaycanlılar geyirdi. Burada araqçını ancaq varlı ailələrdə və toy etməyə hazırlaşan cavanlarda örnək olurdu.

Kişi araqçını Abşeron, Naxçıvan, Lənkəran-Astara, Şirvan bölgələrində əhalinin geniş istifadəsində olmuşdur. Onun yan hissəsi (çevrəsi) rombvari, təpə hissəsi isə dairəvi biçilib-tikilirdi. Araqçının astarı berrəng parçadan hazırlanırdı.

Naxışlı araqçın xüsusi əndazə ilə işlənir, üzəri müxtəlif tikişlərlə, zəngin həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilirdi. Şirvanda gənclərin araqçının (təsyinin) qırağına qızılı və gümüş bafta vurulurdu. Burada el adətincə, təzə bəy mütləq qabaq öz kürəkəninə göndərməli idi. [116]

Lənkəran-Astara bölgəsində “aynalı araqçın” dəbdə idi. Adətən, toylarda, bayramlarda geyilən belə naxışlı araqçının sağanağına balaca

dairəvi güzgülərdən çevrəlməyə tikərdilər. Bu, baş geyimi, şübhəsiz ki, varlı ailələrin geyim kompleksinə daxil idi.

Əsrlərcə formalaşan xalq adətinə görə, evdə, ailədə, naməhrəm yanında başıaçıq gəzmək, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qəbahət sayıldığından, hər bir azərbaycanlı kişi və qadın yataqda da başıaçıq olmazdı. Kişilər yatan zaman başlarına şəbküləh və ya təsküləh qoyardılar. Şəbküləh (təsküləh) bahalı parçalardan tikilməklə üzəri tikmə naxışlarla bəzədilirdi. Dörd ayrıca üçbucaqşəkilli biçilən şəbküləhi, bu hissələri tərs üzünə tikib astar çəkərək avan üzünə çevirməklə hazırlayırdılar.

XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda din xadimlərinin (dərviş, seyid və s.) gündəlik geydikləri "küləh" və "çəltəri" də olmuşdur. Biçim üsulu və tikiş texnikası cəhətdən şəbküləhdən fərqlənməyən küləhin bəzəkli naxışlarının arasına əski əlifba ilə "Əli" və başqa din xadimlərinin adları yazılırdı. Bu yazılar hər bir üçbucaq hissəsi üzərində -yuxarıda iri fonda bir, aşağıda isə nisbətən kiçik fonda üç ədəd olmaqla, yan-yanına əlvən saplarla naxışlanırdı. Bəzən yaşlı kişilər yatan zaman başlarına "gəcəlik" (gəcə papağı) adlanan qalın tüklü papaq keçirirdilər. Yumşaq quzu dərisindən hazırlanan belə papaq çox da böyük olmayıb, əsasən astarsız olur, nadir hallarda içərisinə pambıq astar çəkilirdi.

Tikilmə baş geyimlərinin bir qismini də dairəvi şəkildə hazırlanan, ancaq başın ortasını tutan fəs təşkil edirdi. Adətən, ziyalıların və mötəbər şəxslərin geydikləri fəs bahalı ipək parçalardan astarlı tikilirdi. Fəsin yan çevrəsi bəzədilmir, ağız yanlarına köbə tutur, kəlləliyi tikmə naxışlarla bəzədilirdi.

Azərbaycanın etnoqrafik bölgələrində keçədən tikilmiş baş geyimləri bəhs olunan dövrdə o qədər də geniş yayılmamışdır. Lakin tarixi faktlar təsdiq edir ki, hələ ilk orta əsrlərdə Dədə Qorqud qəhrəmanları keçə börkdən baş geyimi kimi istifadə etmişlər:

Başındakı turulğanı nə öyərsən mərə kafir?

Başındakı (keçə) börkümçə gəlməz mana. [117]

XIII əsrə aid naməlum bir coğrafiyaçının yazdığı “Əcaib-əddünya” əsərində isə Gəncə şəhəri və onunun ətrafında cavanların əksər hissəsinin başlarına “bətə”, yəni keçə papaq qoyduğu qeyd edilir. [118]

Görünür, bu tip baş geyimi arxaikləşərək aradan çıxmışdır. Bununla belə, Lənkəran-Astara bölgəsinin kəndlərində, Abşeronda, eləcə də İrandan Azərbaycana kəsbkarlığa gələnlərin geyim dəstlərində keçə papağın olması söyləməyə imkan verir ki, bu tip papaq dörd, altı bəzən də səkkiz kiçik taxtadan konusvari və ya silindirik şəkildə biçilib tikilir, qübbəsinin hündürlüyü 3-4 sm –dən artıq olurdu. Altından araqsın geyilən belə papaq “şolakılo” və “tasuy” adlanırdı. [119]

Bağlama baş geyimlərinin yoxsul əhali içərisində ən geniş yayılmış növü sarıq (baş dəsmalı) olmuşdur. Qadın baş çəkilərindən fərqli olaraq kişi sarıqları əsasən saya olur, pambıq parçadan 50-x60 sm. ölçüdə hazırlanırdı. Sarıqı başa iki üsulla bağlanırdı. Birinci üsulda dörd qatlanmış yaylıqın uclarını düyünəlyib başa keçirirdilərsə, ikinci üsulda parçanı dioqnal üzərə qatlayıb başa salır, uclarını boyunun arxasında çarpazlayır və alının üstündə düyünləyirdilər. Adətən, sarıqdan yaşlı kişilər isti havalarda çöl-təsərrüfat işləri görəndə zaman və yatağa uzanarkən istifadə edirdilər.

XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda bağlama baş geyimlərinin bir qisminin də çalma və əmmamə təşkil edirdi. Çalmanı, bir qayda olaraq nüfuzlu elm adamları, şairlər, mötəbər şəxslər, dövlət qulluqçuları və s. gəzdirdirdilər. Əmmaməni isə əsasən ruhanilər (molla, əfəndi, seyid, müfti və b.) geyirdilər. Əmmaməni başa kiçik papaq-araqsın və ya külah qoyduqdan sonra xüsusi əndazə ilə sarıyırdılar. Əmmamələr parçasının rənginə, ölçüsünə və başa dolama qaydalarına görə bir-birindən fərqlənirdi. Azərbaycanlı din xadimləri əsasən ipkədən, humayun və batist ağından hazırlanan əmmamə geyərdilər. Özgə millətdən olan əhali müsəlman fərqlənmək ümum qara, yaxud göy (ermənilər) həmçinin sarı (yəhudilər) əmmaməyə üstünlük verərdilər. Azərbaycanda ali ruhani zümrələr arasında yaşıl əmmamə dəbdə olmuşdur.

Şəriət qanunlarına görə, əmmamədən təkə baş geyimi kimi istifadə edilməmiş, o, həm də əməli əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki,

əmmamənin ölçüsü hər bir kəsin boyuna müvafiq olduğundan, onu lazım gələndə süfrə, qurşaq hətta kəfən yerinə də işlətmişlər. [120]

Ayaq geyimləri. Keçmişdə kişi ayaq geyimlərinin müxtəlif növləri əhalinin geniş istifadəsində olmuşdur. Bunlar çarıq, başmaq, dübəndi, qondara, şiblit, uzunboğaz çəkmə, çust, məst, nəleyin, corab, patava, dolaq, badış və s. ibarət idi. Ayaq geyimlərinin növlərinə görə şəhər və kənd əhalisi ilk baxışdaca seçilirdi. Adətən, şəhər əhalisinin ayaq geyimləri yaxşı aşılanmış göndən (sağrı, ətvi, meşin, tumac, müşkü, müşəmbə və s.) xüsusi ülgü əsasında tikilir, təzəliyi ilə diqqəti cəlb edirdi.

Yüngül və ucuz başa gəlməsi, çöl-təsərrüfat işləri zamanı əlverişli olması **çarığı** əhalinin böyük əksəriyyətinin ayaq geyiminə çevirmişdir. Çarıq həm aşılanmış həm də xam göndən tikildiyinə görə, onu satın almaqla və ya hər kəs özü tikməklə əldə edirdi. Hər kəsin gündəlik geydiyi çarıqdan başqa, peşəkar çarıqçılar tərəfindən tikilən və rəngli bağları olan 1-2 cüt çarığı da olurdu ki, onu adətən bayram və məişət şənlikləri zamanı, eləcə də şəhərə-bazara gedərkən geyirdilər. İl ərzində 6-12 –yə qədər çarığa ehtiyac olurdu. Bəzən imkansız adamlar çarıq dağılan zaman onun altına göndən və ya qalın parçadan “döşəmə” salıb geyirdilər.

Azərbaycanda kişi çarıqlarının “kotuğu”, “quşburnu”, “qızqaytaran”, “kalmanı”, “xəlbirqırağı”, “quşgözü”, “şiravi”, “şirazi”, “təkburun” əcəmi, “üçburun”, “qarabağı ” və s. kiçik biçim tərzinə və tikiş texnikasına görə fərqlənən müxtəlif növləri olmuşdur. Bəzi etnoqrafik bölgələrdə (Naxçıvan Lənkəran-Astara və s.) qismən də olsa həsirdən hazırlanan “həsir çarıq” lara da təsadüf olunurdu.

Çarıq, hər kəsin yağının ölçüsündə biçilir, qabaqdan başalayaraq dabanına doğru tikilirdi. Çox zaman çarığı onun burnunun

quruluşuna görə fərqlənirdilər: “çütməburun”, “quşburnu”, “təkburun”, “üçburun” və s.

Çarığın atadan dayanması üçün onun dababına köşədən 2-3 ədədə “körpü” dabanla pəncərə arısının yanlarına bir cüt olmaqla “üzəngi”, pəncə üstünün yanlarına isə “gözlər” toxunurdu. Tikmə içi üzərinə ya üzərinə mum çəkilməmiş eşmə iplik vasitəsilə, ya da göndən nazik çəkilməmiş (köşə) vasitəsilə aparılırdı.

Çarıq ayağa geyildikdən sonra “çarıqbağı” vasitəsilə bağlanırdı. Çarıqbağı rəngli toxunma ipdən hazırlanırdı. Bir qayda olaraq, gəlinin cehizləri xeyli çarıqbağı olurdu.

Çarıqbağını pəncəüstü gözlərə çarpaz doladıqdan sonra onun uclarını daban körpüsünə və yan üzəngələrə çevirir, artıq qalan hissəsini isə baldıra dolayıb bağlayırdılar.

Qərb bölgəsi əhalisinin bayram libası dəstinə daxil edilən “quşgözü” çarıq digər çarıq növlərində öz yaraşığı ilə seçilirdi. Onun pəncə üstü ipli olur, bəzəkli çarıqbağı ilə bağlanırdı. Çarığın ayaqda gözəl görünməsi üçün adətən üzəngi bəndlərinin altında hər iki yandan simmetrik omaqla sərçə gözü boyda deşiklər açırıdılar.

Ləkəran-Astara bölgəsində geyilən çarıq “şım” adlanırdı. Burada alınma dəvə gönünündən tikilən “şatra şım” daha çox dəbdə olmuşdur. Onu tikmək üçün istifadə olunan göndən çəkilən duvula (köşə) qızılağacının qabığından hazırlanmış məhlulla qırmızı rəngə boyadılırdı. Çarıq patava ilə geyiləndə ona “şım -putya” deyirdilər. Çarığın “şımaband” adlanan pəncəüstü duvula vasitəsilə çalkeşir şəklində hörülürdü.

Adətən, aşılammamış göndən tikilən çarıqlar suya düşəndən sonra quruyub qaxaca dönürdü. Bunun qarışısını almaq üçün çarığı soyunduqdan sonra onun içinə nəm torpaq doldurulurdu. Nəm torpaq çarığın

Lapçın

quruyub bərkiməsinin qarşısını alırdı.

Çarığı, bir qayda olaraq, müxtəlif yun corab (saya və ya bəzəkli) badiş, patava və dolaqların üstündən geyirdilər. Yun corabın üstündən şaxtalı havalarda dolaq bağlanırdı. Onu, eni 120 sm, uzunlu isə 70-80 sm olan sıx toxuna şaldan hazırlayırdılar. Dolaq baldıra patava isə ayağa kip sarmır, şalvarın balağını qıvrıq saxlayır, təsərrüfat işləri zamanı sərbəstlik yaradırdı.

Bəzən çöl- təsərrüfat işləri zamanı dolağı **badiş** əvəz edirdi. Kişilər şalvarın balığı onun içərisinə qabqarıb topuqdan yuxarı və dizdən aşağı qaytanla bağlayırdılar.

Qışı sərt keçən dağlıq ərazilərdə çarığın və ya çəkmənin üstündən yer hanasında xüsusi olaraq bu məqsəd üçün toxunmuş ayaq şalı dolayırdılar. 2 m-ə qədər uzunluğu bir qarışdan çox eni olan ayaq şalı ayağı don vurmaqdan qoruyurdu.

Yayıma arealına görə, şəhər əhalisinin geyim dəstində əsas yer tutulan **kişi başmağı** “mərdanə başmaq” adı ilə məlum idi. Əsasən iri sənət mərkəzlərində peşəkar başmaqçılar tərəfində istehsal olduğundan, çarıq ilə müqayisədə baha başa gəldiyindən kənd əhalisinin böyük əksəriyyəti başmaqdan istifadə edə bilmirdi. Hündürdabanlı, altına nal vurulmuş, aşılانmış gön materialından (müskü, tumac, sağrı və s.) bəzəksiz hazırlanan kişi başmağının başlıca müştərişi şəhər əhalisi idi. XIX yüzilliyin 30-70- ci illərinə aid edilən statistik məlumatlarda Gəncədə 75 çəkməçi və başmaqçının [121], Tiflisdə 100 çagirdi ilə birlikdə 201 çəkməçinin [122], Şamaxıda 227 bamaqçının, Nuxada 147 başmaqçının işləməsi və ümumiyyətlə, bu dövrdə Azərbaycanda onların sayının 579 nəfər çatması [123] bu ayaq geyimi növünə olan tələbatı aydın əks etdirirdi. Başmaqçı emalatxanalarının sayının çoxluğuna görə, Naxçıvan şəhərində fəaliyyətdə olan bazarlardan biri də məhz “Başmaqçı meydanı” adlanırdı. Ordubad hazırlanan qadın və kişi başmaqları adla söylənirdi. Şuşa şəhərində hazırlanan “Qala başmağı” da keyfiyyətinə görə yüksək qiymətləndirilirdi.

Bir qayda olaraq, kişi başmaqları qalın və gön materialından, at, uzunqulaq, qatır gönündə hazırlanır, iri ölçülü olmaqla da qadın başmaqlarında fərqlənirdi.

Şəhər əhalisinin əksəriyyətinin, kənd əhalisinin isə varlı zümrələrinin ayaq geyimləri içrisində çust, məst, nəleyin və s. də mühüm yer tuturdu.

Adətən, yumşaq aşılanmış dəridən altlıqsız hazırlanan məstin üzündən gözməyə çıxan zaman başmaq geyilirdi. Dabanı açıq olan başmaqdan fərqli olaraq, çustun daban çevrəsi bağlı olurdu. Gündəliyə geyilən çust Bakı, Abşeron, Şirvan, və b. bölgələrində geniş yayılmışdır.

Naxçıvan bölgəsinin dağlıq hissəsində, Şəki-Zaqatala bölgəsində kişi ayaq geyimi **lapçına** tələbat böyük idi. Uzunboğaz ayaqqabı növü olan lapçının üzünü tumac və keçədən altı isə göndən tikilirdi. Onu geyərkən boğazının (küncünün) kəsik hissələrini bir-birinin üstünə qoyur, xüsusi qaytanla dolayıb bağlayırdılar. Lapçının ucu şiş və nisbətən yuxarıya qatlanmış olurdu. Bu ayaq geyimi növü dağ kəndlərinin əhalisi arasında XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər qorunub saxlanılırdı. [124]

Boğazdı (uzunboğaz çəkmə) varlı elat kişiləri arasında dəbdə idi. Ayaqlığı başmaqla eyni cür olan boğazdının altı aşılanmış göndən, üstü isə bahalı material sayılan tumac, xrom və ya müşküdən tikilirdi.

Dübəndini boğazı nisbətən kiçik olub, ayağı topuğa qədər örtülürdü. Onun boğazlığı qara və tünd qəhvəyi rəngli dəridən tikilir, altına aşılanmış göndən altlıq çəkilir və dabanına nal vurulurdu. Adətən, bu ayaqqabı ayağa geyildikdən sonra onnu boğaz hissəsindəki simmetrik qoşa dəşiklərdən keçirilən bəzəkli qaytanla üstü bağlanılırdı. Azərbaycanda başmaq, məst, uzunboğaz çəkmə tipli atyaq geyimlərindən istifadə olunmasının qədim tarixi vardır. Mingəçevir ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan e.ə. XI-VIII əsrlərə aid edilən gil ayaqqabı-qablar [125] XIX əsrdə xalqın istifadəsində olan eyniadlı ayaqqabılara tipoloji oxşarlıq təşkil edir. Bu isə bir daha sübut edir ki, bu ayaqqabı növləri uzun zaman əsaslı dəyişikliyə uğramadan öz mühafizəkarlığını qoruyub saxlamışdır.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq xalqın geyim dəstinə rus və ya ayaq geyimlərinin tədriclə daxil olması həm kişi həm də qadın ayaq geyimi olan qaloşun kütləvi istehsal çarxı, patava, dolaq, çust, başmaq, məst və s. kimi ayaq geyimlərini ciddi sürətdə sıxışdırıb məişətdən çıxarmağa nail olmuş, ayaq geyimlərinə keyfiyyət

d y şiklik ri əmələ g lm şdir. Y ng ll y , yumşaqлығы, ucuz başa gəlməsi və təsərrüfat iřl rində davamlılığı qalořın indi də kənd əhalisi i erisində  st nl y n  qoruyub saxlayır. Bununla yanaşı, əhali fabrik istehsalı ola gid r ayaqqabı növlərinə də m iř td  geniř yer ayırır.

UŞAQ GEYİMLƏRİ

XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində uşaq geyimləri, demək olar ki, bütünlüklə böyüklərin, milli libasları ilə eyni biçimdə lakin kiçik ölçüdə təkrarından ibarət olmuşdur. Bununla belə, uşaqlar uşağa vaxtlarından müəyyən yaş həddinə çata qədər (6-7 yaşa qədər) onların geyimlərində böyüklərin geyimlərindən fərqlənən səciyyəvi cəhətlər müşahidə olunurdu.

Hər şeydən əvvəl, yeni anadan olmuş uşağı (çağanı) bələkdə saxlayırdılar. Doğulan gündən 40 gün keçənə qədər bələkdən çağaya “qırx köynəyi”, “qırx papağı” adlanan paltar geydirirdilər. Adətən, qırx köynəyi yumşaq və ağ pambıq parçadan, tikişləri bayırda qalmaq şərtilə tuniki biçim üsulunda tikilirdi. “T” şəklində biçilmiş köynəyin yaxa açırımının kənarlarına bəzən rəngli qaytan tikilir, bəzən də yaxa açıq saxlanılırdı. Belə köynəyin qolları düz biçimli olub, biləyə qədər çatırdı.

“Qırx papağı” da “qırx köynəyi” kimi, tikişləri üzə qalmaqla tikilir, saya qadın təsəyinə bənzəyir, başa geydirilikdən sonra boğazın altına qaytanla bağlanırdı. Belə papağın alınlığı tirmə naxışlarla bəzədilirdi. Bəzən papağı nazik pambıq parçadan olan yaylıq da əvəz edirdi.

Xalq arasında geniş yayılan və indiyədək davam etməkdə olan adətə görə, təzə doğulan uşaq üçün lazımı olan hər şey- “qırx papağı”, “qırx köynəyi”, kiçik yorğan, döşək, balıq, beşik bağı. Beşik (yüyrük) və s. gəlinin öz anası tərəfindən hazırlanmalı idi. Lənkəran –Astara daha böyük şəhərlərdə müşayiət olunan bu adət uşağın qırxının çıxması günü icra olunur, “beşikbağlama” adlanırdı. Bu zaman uşağı görməyə gələn yaxın qohum-qonşular imkanları daxilində uşağın adına və uşaq sahibinə hədiyyələr (uşaq paltarı, parça, corab, pul və s.) verirdilər. Həmin gün gəlinin anası və qohum-əqrabası ilə birgə qadın evinə gəlir, uşaq üçün hazırladığı beşiyi və yataq dəstini də gətirirdi.

Adətən, uşaq beşikdə vəziyyətini dəyişib yıxılmasın deyə, onu beşiyə enli və əlvan parçadan ucu qotazlı və ya ilgəkli-qaytanlı hazırlanan beşik bağı vasitəsilə bağlayırdılar. Beşiyi, bir qayda olaraq, həyatda xoşbəxt ömür sürmüş, əməli saleh, ağzı dualı, nəvəli-nəticəli

ağbirçək bağlayırdı. Adətin adı da burada götürülmüşdür. “Beşik bağlama” adəti böyük qonaqlıq süfrələri ilə tamamlanır, yeni doğulan körpəyə xoşbəxt ömür, xeyir-dualar arzulanırdı. Bölgə əhalisi arasında bu adət daha təntənəli şəkildə hazırda davam etdirilməkdədir.

Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələrində uşağın doğulmasından qırx gün keçəndən sonra, etnoqrafik baxımdan maraqlı olan və “qırının tökülməsi” adlanan bir mərasim də icra olunurdu. Uşağın, eləcə də ananın “qırının tökülməsi” üçün əvvəlcə onu çimirdirir, sonra bulaq və ya çay yatağından götürülmüş 40 ədəd daşı içərisində qaynar su olan qazana salırdılar. Bundan sonra, həmin sudan 40 xörək qaşığı götürüb “qırxaçar camı” adlanan qaba tökür, çimirdirilmiş. Ananın və uşağın çiyinlərində aşağı səpərək : “Balamın ağırlığı-uğurluğu, dərdi-azarı dağlara-daşlara, hürüşən itlərə, söyüşən arvadlara”- deyirdilər. Qərb bölgəsi əhalisi arasında bu qırx tökmə mərasimi “cənabət qüsulu” adlanırdı.

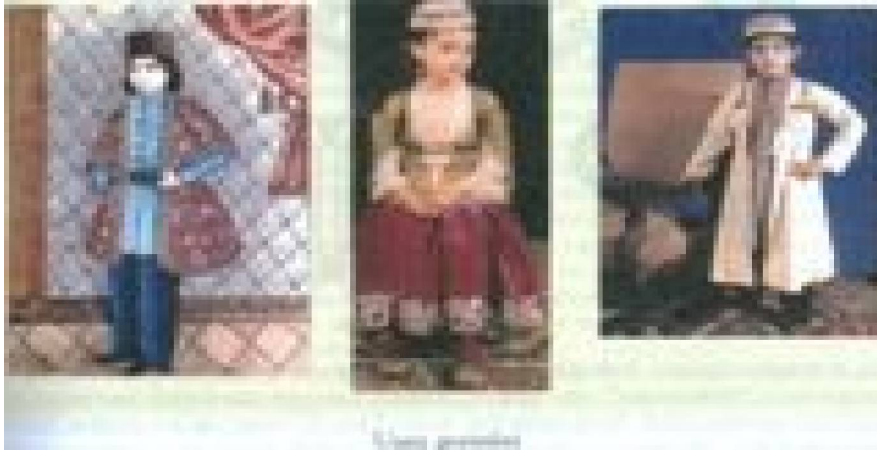
Abşeron bölgəsində bu mərasim uşağın çilədən çıxarılması adlanır və bir qədər fərqli icra olunurdu. “Uşağı çilədən çıxarmaq” üçün onun adını söyləyir, “filankəsin çilədən çıxması naminə”- deyərək, qırxaçar camındakı təmiz suyu uşağın çiyinləri üzərindən keçirirdilər. Belə bir mərasim ailə qurmalarının 40 günü tamam olmamış ər-arvad üçün də həyata keçirilirdi. [127] “Qırxgünlük dövr” mərasimi Anadolu türkləri, Sibirin, Altayın, Volqaboyunun türk birlikləri, eləcə də orta Asiyanın bir çox türdilli xalqları (özbəklər, qazaxlar, qırğızlar, qaraqalpaqlar, türkmənlər və s.) arasında da geniş şəkildə icra olunmuşdur. [128]

Uşağın qırxı çıxana kimi onu bədnəzərdən, şər qüvvələrdən qorumaq üçün ana əlindən gələni edirdi. Bir qayda olaraq, uşaq yatan otağa naməhrəm adamların daxil olmasına imkan verilmirdi. Əgər belə bir zərurət mövcud olardısa, onda əhali iki qaydadan istifadə edərdi: birinci halda, uşağı öz yatağından çıxarıb onu yan otağa aparır, kənar adam otağa daxil olandan sonra uşağı “onun üstünə ” gətirirdilər.

İkinci halda isə uşaq yatan otağa daxil olmaq istəyən naməhrəmi çörəyin atından keçirirdilər. Bundan sonra onun otağa girməsinə icarəyə verilirdi. Uşağın qırxı çıxandan sonra bunlara ehtiyac olmurdu.

Xalq, həmçinin üstündə müxtəlif təyinatlı dualar, gözmüncüğü, göyörtmə muncuğu və s. olanlarında qırxı çıxmamış uşaq yatan otağa girməsinə qətiyyən imkan verməzdi. İnama görə, üstündə göyörtmə muncuğu olan naməhrəmin uşağın üstünə gəlməsi, onun rənginin göyörməsinə və mütləq ölməsinə səbəb ola bilərdi.

Naxçıvan bölgəsində göyörtmə muncuğu “baboğlu” adı ilə məlum idi. Yaşıl-göy və ya sarımtıl rəngi olan bu muncuğu qırxlı uşağın üstünə gətirdikdə uşaq ölə bilərdi. Bunun qarşısını almaq üçün uşağı babaoğlu muncuğunun üstünə aparardılar. Bununla muncuq kəsərdən düşürdü. Burada geniş işlədilər : “Mənim üstümdə baboğlum yoxdur ki, məndən niyə qaçırsan?”- ifadəsi də məhz həmin muncuğun sehri, dini-mifiki qüdrətini ifadə edirdi.

Xalq inamına görə, qırxı çıxmamış uşağın üstünə çiyət, qızılgül, eləcə də yaşıl rəngli nə olursa olsun, fərqi yoxdur, gətirmək olmazdı. Çiyət uşağın boynununət kimi sallanmasına, qızılgülətri onun bihüş olmasına, yaşıl rəngli isə hər şey uşağı göyörtməyə (epilepsiyaya) tutulmasına və hətta ölməsinə səbəb ola bilərdi.

“Qırxın tökülməsi” və ya “uşağın çilədən çıxarılması” mərasimini tamamlamaq üçün işlədilər “qırxaçar camı” Xorasan və Kərbəlada istehsal edilməklə, ölkəyə zəvvarlar tərəfindən gətirilirdi. Üzərində (iç və bayır tərəfdən) ərəb əlifbası ilə “Qurani-Kərim”dən 40-a qədər ayə həkk edilmiş bu cam tuncdan və ya misdən hazırlanır, yastı oturacağı

qabın içərisinə doğru qabarıq olurdu. Qabın kənarlarındakı deşikdən keçirən saplarla, üzərində “bismillah” sözü yazılmış 40 ədəd lövhə-“açar” asılırdı. Orta Asiya və Qazaxıstan xalqları arasında “çilkalit” adlanan bu qab eyni mərasimin icarsı üçün nəzərdə tutulurdu. [129]

Körpə uşaq, bir qayda olaraq, iməkləyənə kimi bələkdə saxlanılırdı. Belə 6-7-yə qədər bir-birindən azacıq böyük olan yumşaq parça materialından hazırlanırdı. Uşağı bələmək üçün parçaları, ən böyüyündən başlayaraq, bir-birinin üzərinə qıyqac (üçkünc) şəkildə salır, sonra uşağı onun ortasına qoyaraq çiyindən aşağı parçaya bələyirdilər. Üst qatda olan birinci bələk parçasının qıyqac ucu uşağın qıçlarının arasına keçirilirdi. Bütün parçalar uşağın bədənində sarındıqdan sonra metr yarım uzunluğunda bələk ipi vasitəsilə çalkeçir bələyi ayaqdan başa doğru bağlayırdılar. Bələk ipi əlvan parçalardan lentvari düzəldilirdi.

Adətən, 7-8 aylıq uşağın qollarını bələkdən azad edir, ona müvafiq biçimli köynək geydirirdilər. Uşağın açıq qalmış əllərinə isə kiçik torbaya oxşar, barmaqsız, boğazı büzməli əlcək geydirir, onu iplə biləyə bağlayırdılar. [130]

Bələyə salınmış uşağı beşiyə qoyarkən onun üzünə bir qayda olaraq, nazik ucuna salırdılar. Çünki, belə olduqda uşağı, “beşik quşu vurur” bu da ölümə nəticələnə bilərdi.

Bəzi ailələrdə yeni doğulan uşaq ardıcıl olaraq ölür, valideynlərinin “əlində” qalmırdı. Bunun üçün Qarabağ bölgəsində yeni doğulan uşaqlara özgə paltar, bəzən də diləçi qiyafəsi geydirirdilər. Bu tədbir “ölüm ilahəsini azdırmaq” kimi mənalandırılırdı. Türk xalqlarının ümumi inamlar panteonunda bəd ruhları azdırmaq üçün yeni doğulan uşaqların çoxuşaqlı ailələrə “satılması” adəti də mövcud olmuşdur.

Uşaq müəyyən yaş həddinə çatdıqdan sonra onun geyimi xüsusi diqqətlə hazırlanırdı. Bu işdə qadınların xüsusi səriştəsi, təkrarsız zövqləri özünün daha çox birüzə verirdi. Ə.K. Ələkbərov haqlı olaraq yazırdı ki, qadınların öz bacarıqlarını nümayiş etdirmək üçün vahid, yeganə yaradıcı sahə uşaq geyimləridir. Düzdür, bu geyimlər bütünlükdə böyüklərin geyimlərini təkrar edirdi, lakin yenə də qadın ana burada özünün şəxsən xəyalında canlandırıdığı zövqünü əks etdirə bilirdi. Bu qadına ona görə müyəssər olmuşdu ki, hələ texniklik yaşına

çatmayan uşaq və onun geyimi hüququ normaların təsirinə məruz qalmamışdı. [131]

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, əgər kiçikyaşlı qızların geyimləri bütünlüklə qadın geyimlərinin təkrar idisə, oğlan uşaqlarının geyimlərində fərqli cəhətlər var idi. Bu, ilk növbədə özünü, uşaq şalvarlarının biçim və tikiş tərzində göstərirdi.

Azərbaycanda uşaq şalvarlarının **“bağlı (nifəli, “aşırma”** və **“finka”** olmaqla üç növü geniş yayılmışdı. Bu şalvarların növ müxtəlifliyi ilə yanaşı bir cəhəti də var idi ki, onların heç birini açıq bağlamaq ehtiyaca yox idi. Bunun üçün şalvarın orta hissəsinə miyança (şalvar ağı) qoyulmur, onun bədən başlayaraq qabağa qədər arası yarıq tikilirdi. Eyni növ yuşaq şalvarları tatarlar, taciklər arasında da mövcud idi. [132]

“Bağlı şalvarlar” bədən saxlanmaqla, nifə yerinə tumanbağı keçirilərək geyilirdi. Adətən, belə şalvarların balağı açıq saxlanıldığından, ona “balağı aşır şalvar” da deyilirdi.

“Aşırma şalvar”ın beli nifəsiz, balaqları isə büzməli olurdu. Arxada-çanaq sümüyü üstündə şalvarın başının hər iki tərəfində bir-birindən 12-15 sm aralı, ucu ilgəkli açırım tikilirdi. Lentvari olan bu aşırımlar kürəkdə çarpaz edilərək çiyin üstündən qabağa gətirilir, burada şalvarın başına tikilmiş düymələrlə bağlanırdı.

“Finka” adlanan şalvarın həm balaqları həm də beli büzməli tikilir, bəzən buraya rezin də salınırdı. XX əsrin 60-70-ci illərinə qədər bu formalı şalvar əsas uşaq geyimlərindən biri olaraq qalmaqla idi. Onu, başlıca olaraq, qara və göy sətindən tikirdilər. Finka, XIX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq, Azərbaycana köçürülən rus təriqətçilərindən (molkanlar, duxoborlar, subbotniklər və b.) mənimsənilmişdi. [133]

Oğlan uşaqlarının digər geyimlərində elə bir fərq nəzərə çarpmırdı. Onlarda böyüklər kimi ayaqlarına çarıq və ya başmaq geyinir, başlarına araçqın, təsək və dəri papaqlar qoyur, köynək, arxalıq, çuxa və s. geyinirdilər. Mirzə qədim İrəvanının XIX əsrin 70-ci illərində çəkdiyi yeniyetmə oğlan rəsmdə bu geyim növləri aydın görünür. Ayağına qara rəngli hündür daban başmaq geyinmiş bu oğlanın başında qəhvəyi rəngli, silindirik bişimli papaq vardır. Ağ parçadan boyunla tikilən köynəyin üstündən yaxası boğazın altına qədər, 10 ədəd düymələnmiş

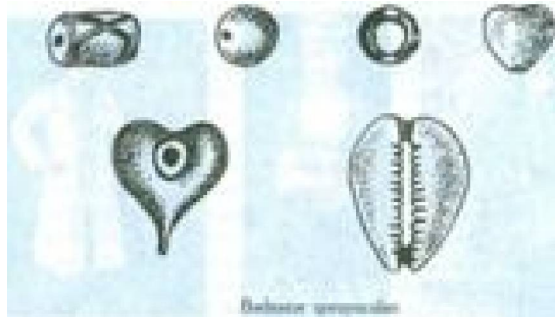

mavi rəngli parçadan arxalıq geymişdir. Arxalıqın qolları biləyə qədər olub, biləzیکə tamamlanır. Arxalıqın üstündən belinə toqqalı kəmərlə bağlanmışdır. Şalvar tünd göy rəngli parçadan tikilməklə, balaqları sərbəstdir. Arxalıqın üstündən geydiyi dizdən azacıq yuxarı ətək yanları büzməli, qolları dirsəyə qədər uzanan və cibli tikilən geyi muşaq çıxası olub, üzəri bafta naxışlı qırmızı parçadandır. Çuxanın boyvəboy açıq ola yaxa kəsiyinə, ətək yanlarına və qollarına ağzına təxminən iki barmaq enində tirmə bafta tikilməklə haşiyələnmişdir.

Keçmişdə qız uşaqlarının geyimləri, rəng əlvanlılığı, estetik gözəlliyi, biçiminin xüsusi əndazəsi, narin tikiş texnologiyası, asma və tikmə bəzəklərinin çoxluğu ilə səciyyələnirdi. Bir qayda olaraq, bu geyimlər parlaq rəngli (tünd qırmızı, mavi, çəhrayı, narıncı), əlvan naxışlı bahalı parçalardan tikilir, yaxa kəsiyi, ətək yanları, boynu və qollarının ağzı zərif tikmə bəzəklərlə örtülürdü. Qız uşaqlarının geyim dəstində qadın geyimlərinin kiçik ölçüdə təkrar olan ətəkli tuman, köynək, arxalıq, küləcə, çəpkən, nimtənə, katibi, kiçik ölçülü baş yaylığı, kəlağaya, başmaq və s. əsas yer tuturdu. Varlı zümrələrin uzaq geyimlərinə qızıl və gümüşdən kəsilmiş düymələr, tuman-köynəyə və digər üst geyimlərinə bəndlənən bəzəklər, eləcə də müxtəlif baş, boyun və qol bəzəkləri onların geyimlərinə xüsusi rəvnəq verirdi. Kasıb ailələrin qızları üçün bu geyim dəstlərini geymək arzu olaraq qalırdı. Belə ailələr “necə geyinmək deyil, nə tapıb geyinmək” haqqında düşünürdülər.

Uşaq geyimlərinə əlavə edilən müxtəlif tikmə bəzəklər, naxışlar və bəzəylər (bafta, şahmənd, zəncirə, pilək, sərmə, gəldirgə, görüş, dördtikə, çalkeçir. Muncuq tikmə və s.) sırf bəzək funksiyası daşıyırdısa, rəngli şüşələrdən və qiymətli metallardan hazırlanmış

muncuqlar (göz muncuğu, sarılıq muncuğu, möhrə muncuğu, qustunu muncuğu, süleymani, göyərtmə muncuğu, baboğlu, şəvə muncuğu və s.),

həmçinin, üstü rəngli saplarla örtülü olan üçkünc dualar, tısbağa kürəyi, dağadağan çiliyi asma bəzək növlərinin digər bir qrupunu təşkil etməklə, xəstəlikdən (bədnəzərdən), şər qüvvələrin hökmündən, sehrbaz tilsimdən qorunmaq məqsədi güdürdü. Bunların müəyyən dini-mifik dünyagörüşü və təfəkkür tərzilə bağlılığı xalq arasında onlara çox güclü inam yaratmışdı. Belə asmların hər birinin müəyyən mühafizə etmə gücü olduğunu xalq dəfələrlə sınaqdan keçirmişdir. Məsələn, digər muncuqlar arasına taxılan şəvə muncuğu uşağı qarabasamadan, sarılıq muncuğu sarılığa tutmadan, nəzər duaları, göz muncuğu və dağadağan çiliyi bədnəzərdən, möhrə muncuğu mədə ağrısından, qusuntu muncuğu soyuqdəymədən, baboğlu muncuğu şərdən və bədbəxtlikdən “qoruyurdu”. “Süleymani” altı küncü metalın (əsasən gümüşün) içərisinə yerləşdirilmiş muncuq olub, həm paltardan asılı, həm də yatan zaman uşağın başının altına qoyulurdu. Bu muncuq uşağı bəd ruhların (hal anası, şeşə, şəppə, vurğun və s.) qorumaq üçün düşünülmüşdü. Q.P.Vasilyeva haqlı olaraq yazırdı ki, müxtəlif materiallardan hazırlanan bu bəzəklər uşaq anadan olduğu ilk gündəncə onun boynuna, əllərinə, ayaqlarına, papağına və paltarına bəndlənirdi. [134]

XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq ailə və məişət tərzində, iqtisadi və mədəni həyatda baş verən köklü dəyişikliklər qadın və kişi geyimləri kimi, uşaq geyimlərinin də fabrik istehsalı olan geyimlərlə əvəz olunmasını şərtləndirmiş, XIX yüzilliyin ənənəvi geyim elementlərini istifadədən çıxarmış, uşaq geyimləri və bəzəklərlə bağlı bir sıra adətləri, inancları və mərasimləri isə unutturmuşdur.

BƏZƏKLƏR

Kişi və qadın geyim kompleksinin tamamlayan, onlara xüsusi yaraşığı verən bəzəklərin meydana gəlməsi tarixi geyim mədəniyyətinin özünün tarixi qədər qədimdir. Hələ təbiəti dərk etmək iqtidarında olmayaraq ibtdai insan, hazır şəkildə əldə etdiyi və ya özünün bəsit, primitiv “sənət yaradıcılığı” fantaziyası ilə yaratdığı əşyalardan həm həqiqi mənada bəzək elementi kimi həm də magik və mifik düşüncə tərzinə uyğun bəhrələnməyə çalışmışdır. Əhatəsində yaşadığı aləmin müxtəlif qüvvələrdən (ruhlardan) ibarət olduğunu düşünən ibtdai insanlar, bu ruhlar içərisində xeyirxahlara səcdə etmiş, şər, qəzəbli, kinli, ziyanverici və xəstəliklər törədən bədxah ruhlara lənət oxumuş, onlardan qorunmaq üçün magik qüvvəyə malik “qoruyucular” düşünüb tapmışlar. Bunlar daş, sümük, buynuz, insan və ya heyvan diş, balıqqulağı, eləcə də, bədənə həkk olunmuş döymələrdən (tatuirovka) ibarət olmuşdur. Göründüyü kim, ibtdai insanın ilk dəfə müraciət etdiyi bəzək elementləri yaraşıqdan daha çox əməli əhəmiyyət kəsb etmişdir.

İctimai inkişafın sonrakı mərhələlərində cəmiyyətin siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatında, ideologiya və dünya baxışında beş verən dünya dəyişiklikləri, xüsusilə də metalizmə sənətinin və bədii metal sənətkarlığının təşəkkül tapması bəzək elementlərinin praktik-əməli əhəmiyyətinin arxa plana sıxışdıraraq onları əksərən sırf bəzək-zinət əşyaları kimi səciyyələndirməyə başladı. Qədim Azərbaycan ərazisində metalla ilk tanışlıq Eneolit dövründən başlasa da tuncun, dəmirin, sonralar isə nəcib metalların (qızıl, gümüş və s.) istehsal texnologiyasının mənimsənilməsi nəticəsində Azərbaycanın antik və orta əsr abidələrindən əldə edilmiş külli miqdarda bəzək və zinət nümunələri [135] burada bəzək istehsalı texnologiyasının təkmilləşdiyini göstərir. Saxlanacaq, cehiz və ya müxtəlif hədiyyələr etmə yolu ilə əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə keçərək bu zinət əşyaları və onların bəzək dekorları xalqın etnik tərkibini, sinfi və yaş mənsubiyyətini, maddi və mənəvi mədəniyyətinin, estetik-bədii zövqünü, istehsal həyatını öyrənmək üçün dəyərli mənbə rolunu oynayır.

Azərbaycanın zərgərlik mədəniyyətini inkişaf səviyyəsinin öyrənilməsində Manna incəsənti nümunələri mühüm mərhələ təşkil edir.

Urmiya gölünün cənub-şərqində yerləşən Ziviyədən tapılan və e.ə. VIII-VII əsrlərə aid edilən “Ziviyə dəfinəsi”nin tərkibindəki şir başları ilə bəzənmiş, qızıl biləzik, təsvirli qızıl kəmər, qızıl sinəbənd və s. bu dövrdə bəzək elementlərindən geniş istifadə edilməsini təsdiqləyir. [136] “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında təkcə qadınların deyil, kişilərinə də qızıl taxdıqları və qulaqlarına qızıl tana –“altun küpə” keçirdikləri göstərilir. [137] Vaxtilə aparılan areoloji qazıntılardan tapılan, eramızın IV-VI əsrlərini ən yaxşı alban incəsənəti nümunəsi hesab olunan və hazırda Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitajında saxlanılan tunc gül qabı üzərindəki atlı təsviri kişilərin də bəzək elementlərindən geniş istifadə etdiyini təsdiqləyir. Alban hökdarı Cavnşirin təsviri ehtimal edilən bu atlının başında tac, belində qoymətli kəmər, qolunda qolbaq, qulağında isə sırğa vardır. [138]

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Qafqaz Albaniyasının orta əsr sənətkarlıq mərkəzlərində (Qəbələ, Mingəçevir, Bakı, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan, Beyləqan, Şabran və b.) digər kустar sənət sahələri ilə yanaşı, bəzək-zinət istehsalı sahəsində hərtərəfli inkişaf etmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində müxtəlif materiallardan (mis, tunc, dəmir, qızıl, gümüş, bürünc, şüşə, gil) hazırlanan, çoxçeşidli istehsal texnologiyaların vasitəsilə (döymə, tökmə, yonma, burma-əşmə, lehilmə, bəndetmə, zərbətmə və s.) hasilə gətirilən rəngarəng çeşidli bəzəklər (sırğa, üzük, biləzik, sinəbənd, asma möhür, medalyon, sancaq, kəmər-toqqa və s.) orta əsrlər dövrünün bəddi sənətkarlıq haqqında geniş təsəvvürləri yaradır. [139]

Bəzək-zinət əşyaları istehsalı, xüsusilə də qadın bəzəklərinin geniş çeşidi haqqında məlumatlar klassiklərin əsərlərində və dastan yaradıcılığında aydın izlənilir. Dahi mütəfəkkir N. Gəncəvi “Xəmsə” də bəzəklərlə bağlı xalq təsəvvürlərindən, daş-qaş və zər-zivərin rəmzi mənə daşımından, onların çeşidinin müxtəlifliyindən və milli ornamentlərin misilsiz təkrarsızlığından ürəkdolusu bəhs etmişdir. Onun əsərlərində rast gəldiyimiz üzəri sikkələr və gövhərlərlə bəzədilmiş qızıl kəmər, qaşlı və ya qaşsız, tacıdar möhürü rolunu oynayan üzüklər “tuği”, “gərdənbənd”, “xalxal”, “zərli həmayıl”, zənəbrinə boyunbağı, “tac”, saçə taxılan ağə möhrələr, sırğalar, eləcə də

libasa vurulan bəxyələr Azərbaycan qadının milli libaslarının bəzək elementlərinin zənginliyini göstərir. [140]

Dastan yaradıcılığında, əsasən, zər-zivər içərisində süstlənən əsəb-nəsəbli bəy, xan, tacir-tüccar təbəqəsinin bəzək əşyaları hesab olunan boyunbağılara (“mərcanə”. “silsilə” və s.) təsadüf olunur:

Ay həzərat, gəlin sizə söyləyim,
Göz düşüb Səlbinin mərcanəsinə.
Sərraflar yığılıb qiymət qoysunlar,
Min tümən kəsdirib bir danəsinə. [141]

Yaxud:

Bülbül ayrılığı sitəmdi gülə.
Güləbətın naxış süsən sünbülə,
Badilə mintənə, üstdən silsilə,
Sərəndazdan töküb başa- baş Pəri. [142]

Göründüyü kimi, kamil sənət əsəri səviyyəsində hazırlanan bu bəzək nümunələri bahalı olmaqla yanaşı, zərgərlik incəsənətinin inkişaf durumunu da göstərir.

“Şah İsmayıl” dastanında “Gülzarın boynunda babasının yeddi illik bac-xəracı ilə başa gəlmiş bir boyunbağı” dan bəhs olunur. [143] Bütün bunlar Azərbaycan zərgərlərinin sənət bacarığını, yerli istehsalın səviyyəsini, baltcası isə, sosial təbəqələr arasında qeyri-bərabərliyi göstərir və bəzəklərin az bir qisim əhali arasında dəbdə olmaqla, dar sosial mühitdə yayıldığını təsdiq edir.

XVII əsrdə Azərbaycanda zərgərlik və zinət-bəzək əşyalarının hazırlanma səviyyəsindən bəhs edən M.X.Heydərrov bir çox Avropa və türk səyyahlarının məlumatlarına əsaslanaraq yazır ki, zərgərlik məlumatları, müxtəlif bəzəklər orta əsr Azərbaycan əhalisinin, xüsusilə əyanlar və varlı tacirlərin məişətinə o dərəcədə geniş daxil olmuşdu ki, bu, zərgərlik məlumatları satan zərgər dükənlərinin xüsusi cərgəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Təbriz və Ərdəbil qeyrəsriyyələrində ən bahalı və ən zərif zərgərlik məlumatları belə tağbəndli zərgər

dükənlərindən ibarət sənət cərgələrində müşahidə olunurdu. Bəhs olunna dövrdə belı sənət cərgələri Şamaxı şəhərində də mövcud idi. [144] Eyni məlumatın XIX-XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinə də aid edildiyinin şahidi oluruq. Bu dövrün rus səyahətçisi E.Markov Bakı limanının Şərqi Marselinə çevrildiyini qeyd edərək yazırdı ki, memorial abidələri ilə diqqəti cəlb edən bu şəhərdə örtülü bazarlar, zərgərlik emalatxanaları cərgə ilə düzülmüşdür. Orada gümüşdən firuzə ilə bəzədilmiş filiqrən-şəbəkəçilik məlumatının gözəl nümunələri emal olunmaqdadır. [145]

Geyimlərə xüsusi yaraşlıq verən bəzək məlumatlarının hazırlanması və satışı XVIII-XIX yüzilliklərdə yüksək xətlə inkişaf etmişdir. XIX əsrdə Quzey Azərbaycanda Naxçıvan, Ordubad, Gəncə, Şəki, Şamaxı, Bakı, Quba, Şuşa, Lənkəran və Salyan şəhərləri başlıca zərgərlik mərkəzləri sayılırdı. XIX yüzilliyin 50-ci illərində Gəncədə 24 zərgər, [146] 80-ci illərdə Qazax qəzasının Şəmşəddil sahəsində 3,

Zəyəm stansiyasında 2 güşəbənd, [147] XIX-XX yüzilliyin hüdudlarında isə Bakıda 130 nəfər qeydiyyatdan keçmiş zinət ustası və 89 nəfər

şagirdi, Şamaxıda 25, Salyanda 13, Qubada 12, Gəncədə 33, Nuxada 22, Şuşada 12 nəfər zinət ustası fəaliyyət göstərmişdir. [148]

XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində bəzi əməli əhəmiyyət kəsb edən bəzəklər (toqqaqayıq, kəmə, xəncər qını, saat və saat qabı, vəznə - patronlaş, tütün qabı, saat zənciri, üzük və s) istisna olmaqla, kişi geyimləri demək olar ki, bəzəkisiz olurdu. Bu məsələdə əhali “erkək atın çulu cırıq olar”, “bəzənmək qadına yarıdır”- kimi mülahizələrə əsaslanırdı.

Bəhs olunana dövrdə hazırlanan bəzək-zinət məlumatları qadın geyim kompleksinin vacib elementi kimi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Zərgərlik incəsənətinin tədqiqatçıları bu dövrün zərgərliyinin yeni-yeni bədii və texniki xüsusiyyətlərinin meydana çıxdığını, hazırlanan məlumatda xalqın adət-ənənəsinin, əqidəsinin, sosial mövqeyininin şərti dekorativ

formada, rəmzi mənada işlədilməsinin ön plana keçməsinə qeyd edirlər. Azərbaycan zərgərlik geyimlərində bəzək şeylərini bədii formasını və naxışlarını (dekorativ bəzəyini) gücləndirmək məqsədilə həm yekcins qızıl və gümüşdən həm də, müxtəlif cəvahiratın ahəngdar qarşığından məharətlə istifadə etməklə bu və ya digər zinət növünün hazırlanmasında həndəsi, nəbati, zoomorf və astral motivli naxışlar tətbiq edilir, məlumatların surəti (ay, ulduz, günəş, yarpaq, gül, şaxə, balıq, quş və s.) təbii-dekorativ formalarda alınır. [149]

Kustar sənət üsulu ilə (döymə, qəlbkarlıq, basma, savadlanma, şəbəkə, minasızlıq, xatəmkarlıq və s.) hazırlanan bəzək-zinət məlumatlarının əksəriyyəti Azərbaycanın sənət mərkəzlərində ərsəyə gəlsə də, bəzən varlı əyanların tacir-tüccar əhalinin qadınlarının bəzəkələri içərisində xaricdə hazırlanan, üzəri kəsmə sikkələrlə (ərəfi, imperial, çervon, lirə, real, tilani və s. tərtiblənen bahalı kəmə, boyunbağı və qolbaqlara da rast gəlmək olurdu.

Etnoqrafik və ədəbiyyat materiallarının təhlili göstərir ki, Azərbaycan qadınlarının bəzək-zinət əşyalarının hazırlanmasında müxtəlif qiymətli daşlar, (mirvari, yaqut, əqiq, kəhrəba, zümrüd, firuzə, mərəcan, şəvə, hətta brilyant) mühüm yer tutmuş, mürəkkəb əsaslı zinət məlumatlarının komponent tərkibi olmuşdur. Bu qiymətli daşlardan bir çoxu ölkəyə karvan ticarəti vasitəsilə Şərqi ölkələrindən gətirilirdi. Belə kombinə edilmiş şəkildə (qiymətli metallarla –ləl cəvahiratın kombinəsi) hazırlanan zinət və zər-zəbərəcdə bəzək başa gəldiyindən, imkansız qadınlar ucuz daşlarda, adi şüşədən, misdən. Tuncda, hətə bəzi meyvələrin çəyirdəklərindən (iydə, xurma və s.) sapa düzməklə bəzək şeyləri hazırlayıb gəzdirir, toyda, el şənliklərində isə varlı qadınlardan bəzi zinət-bəzək əşyalarını 1-2 günlüyə “birovuz” alırdılar.

Azərbaycan qadınlarının qiymətli metallarla ləl-cavahiratın qarşılıqlı tətbiqindən hazırlanan zinət əşyaları istifadə qaydasına və gəzdirmə tərzinə görə baş, qulaq, boyun, sinə, bel, qol, barmaq bəzəkləri olmaqla müxtəlif qruplara bölünürdü. Lakin qadın bəzəkləri təkcə bunlarla məhdudlaşmırdı. Qadın üst geyimlərinin boyunluğunu, yaxalığına, qollarının ağzına, ətəklərinə hətta bəzən çiynlərinə də müxtəlif üsullarla bəzəklə vurulurdu. Müxtəlif bəxyə, bafta, zəncir, həşyə, güləbətın tikmə və s.-dən ibarət olan bu əlavələr dekortiv-bəzək funksiyası daşıyırdı.

“Cığcığa” adlanan baş bəzəkləri dəstənin

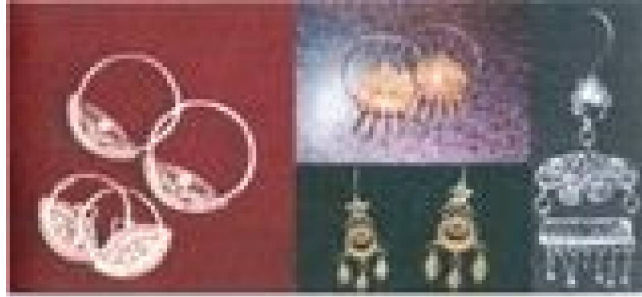

Azərbaycanda “tac” (“dingə, “cıqqa”), sonralar isə “qəfəsə”, “alınlıq”, “tetir”, “çəngəlli çənəbənd”(“qarmaq”), “qıraqlıq”, “cütqabağı”, “gəlincac”, “qarabatdaq” (“araqçın”), “təsəkqabağı”, “taclı”, “cütqabağı” və s. kimi müxtəlif növlərdən istifadə olunmuşdur. XIX-XX yüziliyin əvvəllərində əsasən toy-nişan geyim dəstəsinin mühüm elementi hesab olunan “tac”, orta əsrlərdə dövlət başçılarının hakimiyyətə rəməzə olmuşdur. Bir qayda olaraq, qızıl və gümüş sağanağına qiymətli daş-qaş düzölmüş, öndən görünüşü nəfis işlənilən tacdan hökmdar rəsmi qəbullarda, hökmlər verəndə, hakimiyyət taxtında əyləşəndə rəsmən istifadə edirdi. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xanlıq idarə-üsulu ləğv edildikdən sonra şahlıq (xanlıq) geyim dəsti kimi, tacdan istifadə də aradan çıxmış, bununla belə, bəzək-zinət dekorunun başın alın hissəsindən cəmlənməsi əsanən bir çox qadın qadın baş bəzəklərin meydana gəlməsi əsas olmuşdur. [150]

Qəfəsə-başə dingə qoyulduqdan sonra onun qabağına tutulan (tikilən) üstü baftalı bəzək idi. Başə qoyulan dingəyə daha yaraşığıl görkəm verməkdən ötrü onun qabağına bəzən ətrafına qızıl və gümüş pullar düzölmüş “tetir” tutudular. Rəqs zamanı metal cingilti, melodik səslər

çıxarsın
dingənin
dövrəsinə
“qıraqlıq”
adlanan
xüsusi
bəzək
elemetinin

deyə,

ələvə edilməsi də dəb idi. Qıraqlığın üstü gümüş pullarla örtülü olurdu.

Daha imkanlı və əsəb-nəsilli imkanlı qadınları baş geyiminə əlavə olunan bəzək kimi “alınlıq”a (qabaqlığa) üstünlük verirdilər. Azərbaycanın ayrı-ayrı zərəgrlik mərkəzlərində “pələ, “pərək, “gülpərək”, “kəsmə” adlanan zəngin bədii dekora malik mürəkkəb zinət üsünlərində, bəzən isə sadəcə kənarına qulp bəndlənmiş asma və qızıl sikkələrdən tərtiblənmüş “pələk alınlıq”, “əşrəfi qabaqlıq” xüsusilə yüksək qiymətləndirilirdi. Varlı qadınların alınlığı adətən, daş-qaşala, son vaxtlar isə briliyantla bəzədilirdi. [151]

Taclı cütqabağı şəbəkəçilik üslubunda nəfis işlənməklə, bəzək-nəqş üsünlərinin (gül-çiçək, ulduz, yarpaq, qönçə, qübbə, ayapara, buta və s.) öndə (alında) cəmlənməsi ilə səciyyələndirdi. Bakı zərgərlik (şəbəkəçilik) məktəbinin nümayəndəsi Məmməd Şəfi taclı cütqabağı hazırlamağın mahir ustası olmuşdur. [152]

Şəngəlli çənəbənd və ya qaraqam əməli əhəmiyyət kəsb etməklə, mürəkkəb quruluşu çalma və dingələri başda möhkəm saxlamaq, hürüyə gəlməyən cığa-birçəyi nizamlamaq, son nəticədə isə bəzək məqsədilə işləndilirdi. Çəngəlli çənəbənddən (qarmaqda), bir qayda olaraq, ərli qadınlar istifadə

Mumasan

etsələr də, nişanlı qızlar və cavan gəlinlər baş bəzəyi kimi “tel sancağı”, “telbasan, “ərcə”, “qüllaba”ya üstünlük verirdilər. Bəzək-nəqş formalarından asılı olaraq Azərbaycanda çəngəlli çənəbəndlərin (qarmaqların) “gül çəngəl”, “mərcanə qarmaq”, “örpü qarmaq, “həsiri qarmaq”, “qabırğalı çəngəl” və s. kimi dəstləri hazırlanmışdır. “Qarabatdaq” (“araqçın”) adlanan baş bəzəyi Naxçıvan etnoqrafik bölgəsi üçün səciyyəvi olub, adətən, uclarından ilgək-düymə olan ensiz parça və ya bafta üzərinə halqalardan asılmış rombşəkili qızıl asmalar bənd etməklə düzəldilir, bəzək dekorları alının üstünə düşmək şərtilə baş örpəklərinə və ya araçına bağlanırdı. Sonralar ondan boyun bəzəyi kimi istifadə olunmuşdur.

Boğaz bəzəyi kimi qarabatdaq sadə və ətəkli olmaqla iki variantda hazırlanırdı. Sadə qarabatdağı, adətən, rəngli muncuqları (xüsusilə də “∞” formalı “qum muncuğu” nu) sapa nəfis şəkildə düzməklə hazırlayırdı, onun də hər cərgəsi “hel ” adlanırdı.

Ətəkli qarabatdaq isə qızıl və ya gümüşdən nəfis şəkildə kəsilmiş rombşəkili, konusvari, ulduz, aypara, düzbucaqlı-kitabvari, yarpaq, buta, badamı və s. şəkili bəzək elementləri bir neçə cərgədə halqalar vasitəsilə sapa düzməklə əldə edilirdi. Şübhəsiz ki, sadə (muncuqlu) qarabatdaq aztavanlı, ətəkli qarabatdaq isə kübar qadınlarının, tacirtüccar əyalının bəzək-zinət elementi olmuşdur. XIX yüzillikdə Azərbaycanda qadınlarının baş geyimini təşkil edən mürəkkəb qurluşlu dingələr, üstü zəngin bəzəkli araçqınlar, xüsusi əndazə ilə salınan çalmalar, müxtəlif çeşidli örpəklər nəfis işlənmiş bəzək şeyləri ilə bəzədildiyindən, qadın görkəminə təkrarsız gözəllik verirdi.

Qulaq bəzəkləri Azərbaycanda zaman-zaman “altun küpə,

“tana”, “güşvarə”, “sırğa” və başqa adlarla məlum olmuş, və çox geniş çeşiddə hazırlanmışdır. “Darağı”, “səbəti”, “gilası”, lolu (lola), kufə, “minarə”, piyalı-zənn”, “buta”, “badamlı”, “heydəri”, “aypara”, “yarpaq”, “qozalı”, “fındığı”, “piyalə”, “pərəkli”, “qırxdüymə”, “satıl” “üçdüymə”, “zanqaguş”, “ətəkli”, “şarlı” və s. sırğa növləri, cavahir tana uzun zaman Azərbaycan qadınların istifadə etdiyi bəzək əşyası arasında üstün yer tutmuşdur. Sırğa (tana) növləri qulağın “niçək” adlanan aşağı hissəsinə-qulaq pipiyinə bağlanırdı. Bunun üçün bir qayda olaraq, kiçik yaşlarından (3-4 yaşından) qızların qulaqların küllə ovudub keyidir, sonra saplı iynənin arxa tərəfi ilə qulağın pipiyini deşir, oradan keçirilən sapa 1-2 ədəd muncuq taxırdılar. Deşilmiş yer bitməsin deyə, sapı tez- tez yağlayır və tərpedirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ailədə uzun müddət dünyaya gəlişi gözlənilən, əziz-xələf sayılan, nəslinə və ya tacın (şahlıq-xanlıq dövründə) davaçısı kimi qəbul edilən oğlan uşaqlarının da bir qulağına da “sırğa” (“heydəri sırğa”) taxmaq dəbdə olmuşdur.

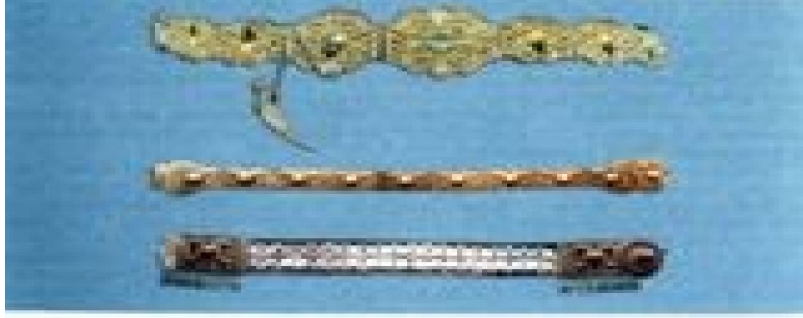
Qadın bəzəklərinin böyük əksəriyyətinin boyun (boğaz) və sinə (döş) bəzəkləri təşkil edirdi. Bunlar həm bahalı daşlardan tərtiblənən

Arpa boyunbağı

muncuqlardan, həm qiymətli metallardan (qızıl, gümüş), həm də daş-qaşla (cavahirlə) əlvan metalların kombinəsindən xüsusi incəliklə hazırlanırdı. Etnoqrafik bölgələrimizdə “boğazaltı”, “yaxagülü”, “məcdiyyə”, “heykəl”, “həmayil”, “qozalı boyunbağı”, “yelpazəli sinədənd”. “hil”, “arpa”, “bacaqlı”, “nargilə boyunbağı”, “qarabatdaq”, “mərcanə”, “sərmə”, “gərdənbəgi”, “şəddə”, “gərdənbənd”, “qazayağı”, “mamasan”, “çəçik”, “ilgək-qarmaq”, “silsilə” adlarla məlum olan genişçeşidli boyun (boğaz) və sinə (döş) bəzəkləri varlı qadınların geyim dəstində üstün yer tutmuşdur. Maddi cəhətdən imkansız olan qadınlar, bəzənmək xatirinə, hətta adi muncuqdan tuncdan, misdən, iydə və xurma çəyirdəklərindən boyunbağı taxırdılar. Çəyirdəkli boyunbağını düzəltmək üçün yetişən meyvələrin çəyirdəklərinin içərisini qızdırılmış iynə ilə uzununa və ya eninə deşir, sapa düzürdülər. Uzun müddət istifadədə olan bu muncuqlar “sürtülərək” parıldayırdı.

Qərb bölgəsi qadınlarının daha çox xoşladıkları boyun və döş

bəzəkləri “heykəl” və ya “həmayıl” idi. “Heykəl” ortasında iri paxlavavari muncuq olan boyun bəzəyinə deyilirdi. Sapa keçirilmiş “heykəl” i boyuna elə bağlayırdılar ki, iri muncuq sinənin ortasında dayanırdı. Bir qayda olaraq, “heykəl” in kənarlarına qızıl və gümüş pullar bənd edirdilər. XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində Qazax mahalının Qıraq Kəsəmən kəndində yaşayıb-yaratmış el şairi Çoban Əfqan Qərb bölgəsi qadınlarının əlvan geyimlərinin tamamlayan nəfis işlənmiş belə bəzəkləri vəsf etmişdir:

Qapına, gəlmişəm sayılam, sayıl,
Haqq verən paylara mən oldum qayıl.
Sağına, soluna, heykəl, həmayıl,
Qızıl bilərziyi qol kənarında.[153]

Naxçıvan bölgəsində boyun–sinə bəzəkləri içərisində “qarabatdaq”, “çəçik”, “silsilə”, “səirmə”, “gərdənbağı”, “sinəbənd”, “gərdənbənd” geniş yayılmışdı. “Çəçik” daha mürəkkəb dekora malik zərgərlik sənət nümunəsi olub, əsasən qızıldan hazırlanır və üzəri qiymətli daşlarla bəzədilirdi. Bölgənin bəzi kəndlərində çəçiyə “çənbərə” də deyilirdi. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin fondunda saxlanılan belə bir çəçik 583 əyarlı qızıldan hazırlanmaqla müxtəlif formalı (sikkə, aypara, yarpaq, düzbucaqlı-kitabvari, ərik çəyirdəyinə

bənzər) 78 hissədən ibarətdir. Bəzək dekorlarının üzərində 26 ədəd göy, bir o qədər də qırmızı daş yerləşdirilmişdir. Yerli zərgərlər tərəfindən hazırlanan bu sənət nümunəsi XVII-XVIII əsrin əvvəllərinə aid edirlər.

Naxçıvan zərgərlik məktəbinə məxsus digər bir qadın bəzəyi olan “sinəbənd” silsilə formasında hazırlanmaqla, dörd ədəd aşağıya doğru getdikcə kiçilən, üstü şəbəkə işlənməməli ayparadan, böyük ayparanın uclarına bərkidilmiş iki yaqut daşdan, çoxsaylı asma-qulplu qızıl sikkələrdən və ətəyi tamamlayan bir ədəd daha iri sikkədən (“süleymani”) ibarət olurdu. Sinəbəndin bəzə dekorlarının üzərinə qiymətli daşlar (almaz, yaqut, mina, cavahir, briliyant və s.) düzülürdü.

Qadın

“Silsilə” boyunbağının böyüyü “sərmə” adlanırdı. Sərmənin sırası (ətəkləri) variantdan asılı olaraq 4-5-ə qədər olurdu. Sərmənin də hər bir bəzək dekorunun üstünə qiymətli daşlar yerləşdirilirdi.

“Gərdənbənd –bağalamaq üçün uclarında qarmaqları olan 14 ədəd zərif işlənmiş, halqalarla bir-birinə bəndlənmiş, və üstünə sırası qırmızı və yaşıl daşlar düzülmüş bəzək elementlərindən həmçinin bu bəzək dekorundan asılmış 14 ədəd şəbəkəli sırğaaya bənzər hissələrdən hazırlanırdı. “Gərdənbənd” isə narın muncuqlarla düzülüş ətəklili bəzək növü olub, sinəyə qədər çatırdı.

Muğan bölgəsi üçün daha xarakterik olan “məcdiyyə” (“impreial”) boyunbağını haırlamaq üçün sapa əvvəlcə böyük “hil”, sonra isə xırda “arpa hil” düzülürdü. Altı ədəd sağda, altı ədədi isə solda olan həmin hillərin arasına qulplu qızıl impreial asılırdı. Burada dəbdə olan digər bir boyun bəzəyinin –“bacaqlı boynbağı” nan sinədə dayanan ətəyinə ürəkşəkilli uzunsov külçə qızıl asılırdı. Bu bəzək elentinin ortasına dairəvi və ya aypara zümrüd salınır, kənarlarına dilim-dilim qızıl naxışlar vurulurdu. [154]

Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələri üçün səciyyəvi olan “arpa boyunbağı” larından istifadə olunmasının tarixi olduqca zəngindir. Mingəçevirdən arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən “arpa” muncuqlar, indi hazırlanan eyniadlı muncuqlarla oxşarlıq təşkil edir. Mütəxəssislərin fikrincə, bu muncuqlar Azərbaycanda 2500 il bundan əvvəl mövcud olmaqla, nəsil-dən-nəslə keçmiş zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. “Arpa boyunbağı”ların ortasına gözəl naxışlarla bəzədilmiş dairə formasında digər bir hissə də əlavə edilirdi. Bəzən də onun əvəzinə şəbəkə üsulu ilə hazırlanmış altı, səkkiz və ya on iki guşəli, ortasında yaqut və füzuzə qaşısı olan ulduz, onun da altını tamamlayan aypara yerləşdirilirdi. [155]

Kişi və qadın geyimlərinin ayrılmaz tərkib hissələrini təşkil edən bel bəzəkləri, xüsusilə də toqqa və kəmərlər özünün bədii-ornamental xüsusiyyətlərinə, tətbiq məqamına (əməli və ya bəzək funksiyasına), yayılma arealına və lokal fərqlərinə görə müxtəlif idi. Azərbaycanda kişi və qadın bel bəzəklərinin “ətəkli” (“sallama”), “taxta kəmərlər”, “təkbənd”, “gül belbağı”, “saltoqqa”, “çilik toqqa”, “qabırğalı kəmərlər”, “düzmə kəmərlər”, “girvənkə toqqa”, “körpü kəmərlər”, “sikkə kəmərlər” və s. kimi çoxlu çeşidi olmuşdur. Qadın kəmərlərinin içərisində yayılma

arealına görə (“ətəkli” kəmərlər tuturdu. Bu növ kəmərlərin qayıışı dəridən 10-12 sm.enində hazırlanır, qayıış kəmərlər toqqasına bərkidildikdən sonra üzərinə 20 qəpiklik gümüş pullar üç cərgədə bənd edilirdi. Kəmərlərin toqqa hissəsi iki ayr-ayrı hissələrdən düzəldilərək, bir-birinə iki qarmaq və halqa vasitəsilə bağlanırdı. Hissələrdən birinin (adətən, qarmaq olan hissənin) ortasına dairəvi şəkildə göy yaqutdan “daş ” salınırdı. Naxçıvan bölgəsində bu cür qadın kəməri “göbəkli kəmərlər” adlanırdı. Ümumiyyətlə isə kəmərlərə ona görə “sallama” kəmərlər deyilirdi ki, onun aşağı hissəsinə, kəmərdən aşağıya doğru 10-15-20 qəpiklik qulplu gümüş pullar gümüş zəncirlər vasitəsilə aypara formasında bir-birinə bənd edilirdi. Rəqs və hərəkət zamanı bu gümüş pullar bir-birinə

toxunaraq metal səciyyəli melodik səslər verirdi. Hazırda Samux rayonu Eldar kənd sakini Minayə Nəsir qızı Orucovaya məxsus olan belə kəmərlərdən biri XIX yüziiliyin 60-cı illərində Gəncə sənətkarları tərəfindən hazırlanmaqla, bu sənət mərkəzi nümayəndələrinin fərdi yaradıcılıq qabiliyyətini bariz şəkildə nümayiş etdirir.

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, gəlin köçən qızların toy-nişan paltar dəstləri arasında üzəri həndəsi, nəbatı, astralı motivlərlə bəzədilmiş gümüş (bəzən hətta qızıl) kəmərin olması vacib idi. Bir qayda olaraq kəməri qızlar deyil, gəlinlər gəzdirdilər. Kəmərlər təkcə əməli və bəzək əhəmiyyəti kəsb etməmiş, həm də sosial mənsubiyyəti müəyyənləşdirmiş, dini-magik xüsusiyyətlər daşmışdır.

Azərbaycan qadınlarının istifadəsində olan qol, bilək və barmaq biləzləri içərisində müxtəlif formalı “qaşlı”, “qaşsız” üzüklər (nişan üzüyü- “halqaxatəm”, “əyrəmçə”, “barmaqçalıq”, “barmaqçıl”, eləcə də zümrüd, füzə, yaqıt, əqiq, ləl, mirvarı və başqa qaşlı üzüklər), biləzik və qolbaq-dasinələr (“həsiri”, “gül”, “eşmə”, halqa, “yığma”, körpü, “xəngəli” və s.), “qolaxçası” və s. üstünlük təşkil edirdi. Qaşsız üzüklər içərisində xüsusilə seçilən nişan üzüyü (“halqa-xatəm”), bir qayda olaraq, ərlər qızların “gəlin barmağına” taxılırdı. Azərbaycanın Qərbi bölgəsində “barmaqşalıq” adlanan nişan üzüyü məhəbbət, etibar, sədaqət və vəfa rəmzi kimi xüsusi diqqət verilirdi. Adətən, xatirçəmlik, nişan (bəlgə) üzüyü sayılan xatəm (halqa) tək-kəbinli (monoqram) ailənin meydana gəlməsindən sonra dəbə düşmüş, deyikli (beşik-kərtmə, göbək-kəsmə) oğlanlar və qızlar arasında gələcək kəbin münasibətləri qız evinə əvvəlcədən beh kimi qoyulmuş xatəm vasitəsilə rəsmiləşdirirdilər. [157] Üzəri qiymətli daş-qaş və ləl-cavahirətlə tərtiblənmiş “bazubənd” kişi qol-bilək bəzəyi kimi məlum olsa da, “qolaxçası” gəlin və qızların bəzək əşyalarının kompleksinə daxil idi. Təxminən 2,2,5 sm. enində dairəvi formada olan “qolaxçası”nı biləkdən bir qədər yuxarıya kəp bağlayırdılar. O, üzərinə kiçik və zərif zəncirlər vasitəsilə gümüş pullar bənd edilmiş bəzək növü idi. Hərəkət və rəqs zamanı “tətir”, “alınlıq” (“qabaqlıq”), “sallama kəmərlər”, “piyaləzəng” sığma, xüsusi əndazə ilə tərtiblənən “qızıl ətəklər”, libasa bənd edilən “zınqırov-qumroy”larla birgə həmahəng səs verən

“qolaxçası”, demək olar ki, əksər gəlin və qızların bəzək dəstində mühüm yer tuturdu.

“Həsiri” bilərzik (dasinə) Lənkəran-Astara və Muğan bölgələri üçün xarakterik olan qol bəzəyi idi. Eyni formalı və eyni bəzəkli 50 ədəd qızıl hissədən tərtiblənən bilərziyin hər iki kənarında sap keçirmək üçün dəlikləri olurdu. Sapa düzüldükdən sonra bilərzik qola bağlanır, sapların ucaları düyünlənir və düyünü üstünə qızıl düymə bənd edilirdi. Qolun ölçüsündən asılı olaraq qızıl hissələrin sayı artırılıb azaldıla bilərdi.

Toplanılan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın şəhər əhalisinin varlı qadınlarının (bəy, tacir-tüccar, əsəb-nəsəbli zadəgan qadınlarının) nadir hallarda istifadə etdiyi “xalxal” ayağa (topuğa) bağlanmaqla, qızıldan hazırlanırdı. Üzərinə kiçik zıncırovların (qumroylar) sıra ilə bənd edildiyi “xalxal”, bir qayda olaraq, rəqəssələrin yağında olsa da, varlılar da ondan yeri gəldikcə istifadə edirdilər.

Azərbaycan qadın bəzəklərinin bir qismini də libasa bənd edilən ənənəvi zərgərlik sənət nümunələri (yaxalıq, ətəklilik, çalkeçir-qarışqa, qoza-düymə, zəngəbənzər qurov, sikkə-düzmələr, və s.), toxunma və hörmə bəzəklər (bafta, qaytanlı naxış, şapara, hərəmi, qaragöz, sərmə, şəms, pürçüm, qotaz, pitik, buta, şahpəsənd, güləbətın, muncuqlu tikmə, zəncirə və s.) və paltara vurulan müxtəlif bəxyə, tikiş və həşyələr (nəlbəki, görüş, dördtikə, büzmə, dejurka, cəhrəpəri, qayçıqulplu, qoşasırıq, xoruzsayağı, qıyı, dəhrəburnu, xanımsalladı, dördsaplı, ikisaplı, üçsaplı, doldurma tikiş, quyrum və s.) təşkil edirdi.

Bafta enli və dar biçimli olub, ipək və zərli saplardan toxunur, lavada, küləcə, arxalıq, baharı, çəpkən və s. kimi qadın geyimlərinin yaxa, boyun, ətək və qol kəsiklərinə tutulurdu. Özünəməxsus yaradıcılıq zövqü, tikmə və naxışsalma qabiliyyəti olan səriştəli qadınlar yuxarıda sözügedən toxuma, hörmə və naxış-tikiş nümunələrinin mahir yaradıcıları idilər.

Göründüyü kimi, qadın geyim kompleksini tamamlayan bəzək nümunələrinin əksəriyyəti qaş-daşdan və qiymətli metalların zərif işlənməsindən ibarət olmuşdur. Bu bəzək-zinət nümunələrinin tərtiblənməsində, mürəkkəb quruluşlu, təkrarasız naxışlı qadın

bəzəklərinin araya-arsəyə gəlməsində Azərbaycanın zərgərlik sənəti mərkəzlərində fəaliyyət göstərən, fərdi yaradıcılıq qabiliyyətinə malik xalq sənətkarlarının rolunu xüsusilə qeyd etməliyik. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda bədii metalişləmə sənətinin müxtəlif üsulları (savadlanma, qəlibkarlıq, şəbəkəçilik, minasızlıq və b.) olmuş, Azərbaycan sənətkarları arasında bu üsulların hər biri üzrə dar ixtisaslaşma getmişdir. XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın şöhrətli zərgərlərindən bakılı, A.Sultanov, Q.Ağayarzadə, Qulamirzə Kərbəlayı Əbdülbaqi oğlu, Məşədi Məmmədrza Mütəllim oğlu, şamaxılı Məmmədibrahim Kərim oğlu, Osman Gülməmməd oğlu, gəncəli, Seyid Abbas, A.Həsənov qəlibkarlıq məlumatlarının; Bakıda Əliabbas, Nağı Əliyev, Məmməd Şəfi, A.Ə.Əliyev, Şəkiddə -Teymir Nəbi oğlu, Məmməd Cabbar oğlu, H.Bədəlov, Gəncədə, A.Həsənov şəbəkəçilik məlumatlarının; Hüseyn Hacı Yusif oğlu, Ş.Əliyev, H.A.Axundov, Hacı Əbdül Əlim nəqqaş, Hüseynqulu usta, A.Həsənov, Saleh Nağı oğlu və başqa savadalma məlumatlarının; M.D.Mirəhmədov, Molla Fərəci, F.Babayev, Ə.Kərimov, Ə.Yusifov, Ə.Məcidov, M. İsmayılov və b. minasızlıq məlumatlarının hazırlanmasında xüsusilə fərqlənmişlər. [158] Onların hazırladıkları zərgərlik nümunələri Tiflisdə və Fransada (Parisdə) tanınmış, yüksək mükafatlara layiq görülmüşdür.

Həm sırf estetik-bədii bəzək funksiyası daşıyan, həm əməli əhəmiyyət kəsb edən, həm də bir çox hallarda dini-magik rol ilə fərqlənən bəzək nümunələrini ictimai təbəqələr arasında sosial bərabərsizliyi daha dolğun əks etdirməklə, bəhs olunan dövrün xüsusiyyətlərini, xalqın həyat və məişət tərzini, lokal və etnik özünəməxsusluğunu, etnik-mədəni təması və türkdilli xalqlar arasında etnogenetik əlaqələri, yaş dövrünün ayı-ayrı pillərində bəzəklərdən istifadə edilməsində meydana gələn dəyişiklikləri və s. özündə daha dolğun əks etdirir. Əksər hallarda xalqın güzəranının və xoş əhval ruhiyyəsinin göstəricisi olan bəzəklərdən islam aləmi ilə sıx bağlı olan bə bəzi dini mərasimlərin (orucluq, məhərrəmlik və s.) keçirilməsi zamanı, eləcə də qırx günlük matəm mərasimi və doğuşdan sonra uzun əsrlər boyu formalaşan bu adət hazırda da icra edilməkdədir.

Bəzəklərdən az və ya çox dərəcədə istifadə edilməsinin bir xüsusiyyəti də şəxsin (qadının) yaş mənsubiyyəti ilə bağlı idi. Adətən,

uşaqlıq və yeniyetmə çağlarında qadın bəzəkləri azlıq təşkil edir, nişanlılıq və gəlinliyin ilk dövrlərində qadın zinətlərinin sayı xeyli çoxalır, ailədə övlad artdıqca və ya qadın yaşa dolduqca üzük və sırğa istisna olmaqla, bəzəklər getdikcə geyim dəstəsinin tərkibindən çıxır, cehiz, saxlanc və ya hədiyyə predmetinə çevrilirdi.

Toplanmış etnoqrafik materiallar təsdiq edir ki, XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində qadın geyim kompleksini bədii-dekorativ cəhətdən tamamlayan, onun milli koloritini və estetik bütövlüyünü təmin edən bəzəklər çoxçeşidli hazırlanmaqla, bir qayda olaraq, zər-zibə içində süslənən bəy, ağa, xan, tacir-tüccar qadınlarının libaslarında üstün yer tutmuşdur. Əhalinin böyük əksəriyyəti üçün bu zər-zəbəcdən, zinət-bəzək əşyalarının əldə edilməsi arzu olaraq qalmışdır.

XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda kapitalist münasibətlərin inkişafı və bazar əlaqələrinin meydana gəlməsi və genişlənməsi, zərgərlik məlumatları (zinət-bəzək əşyaları) istehsal edən fabriklər və firmaların sıxışdırılması keçən əsrlərin kустar zərgərlik məlumatlarını məişətdən xeyli sıxışdırırsa da, cehiz, saxlanc, hədiyyə etmə yolu ilə nəsillərdən-nəsillərə keçən bir çox əntiq qadın zinət-bəzək nümunələri hələ də xalqın istifadəsindədir.